

UZBEKISTAN

TURKMENISTAN

МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ ННТлар: РИВОЖЛАНИШГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ, БОШҚАРУВ ВА БАРҚАРОРЛИК

KYRGYZSTAN

KAZAKHSTAN

2026

**МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ
ННТлар: РИВОЖЛАНИШГА
ҚЎШГАН ҲИССАСИ,
БОШҚАРУВ ВА БАРҚАРОРЛИК**

2026

УЎК 327 (100-87) (ruscha versiyasi)
КБК 66.4 (0)
Н – 11

Муаллифлар жамоаси:

Бош муҳаррир – Н. ДОБРЕЦОВА, «Тараққиёт сиёсати институти» жамоат бирлашмаси бошқаруви раиси.

Етакчи муаллиф-таҳлилчи – М. СЕМЕНЯК.

Методология бўйича

маслаҳатчилар – А. МАМБЕТОВ, А. ҚУРБАНОВА, «Фуқаролик иштироки» жамоат фонди.

Марказий Осиё мамлакатларидаги ҳисоботнинг муаллиф-маслаҳатчилари:

Қозоғистон – А. ГЛАДКИХ, «АРГО» Фуқаролик жамиятини ривожлантириш ассоциацияси, Олмаота.

Қирғизистон – А. МАМБЕТОВ, А. ҚУРБАНОВА, «Фуқаролик иштироки» жамоат фонди.

Тожикистон – Х. РАСУЛОВА, «Барқарор ривожланиш учун баҳолаш» жамоат ташкилоти.

Туркменистон – С. АГАБАЛАЕВ, «Кейик Окара» жамоат ташкилоти.

Ўзбекистон – Н. КАРИМБЕРДИЕВА, «Юксалиш» ҳаракати.

Лойиҳанинг маъмурий

гуруҳи –

С. МУСТАФАЕВА, А. БУЗУРМАНҚУЛОВА, Ж. ИБРАГИМОВ.

Дизайн –

А. СГУРСКИЙ.

Н – 11 **Марказий Осиёдаги ННТлар: ривожланишга қўшган ҳиссаси, бошқарув ва барқарорлик.** – Бишкек: Тараққиёт сиёсати институти, 2026. – 92 бет.

ISBN 978-9967-11-929-1

Ушбу ҳисобот Марказий Осиё мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига нотижорат ташкилотларнинг қўшган ҳиссасини баҳолашга бағишланган. Тадқиқотда ННТлар иқтисодий иштирокчилари, жамоатчилик учун аҳамиятли хизматлар кўрсатувчилари, давлатнинг ҳамкорлари, маҳаллий ривожланиш субъектлари, амалий эксперт билимлари манбаи ҳамда аҳоли ва ҳудудлардан келадиган қайтар алоқанинг ташувчилари сифатида кўриб чиқилади. Алоҳида эътибор одатда тўлиқ ҳисобга олинмайдиган ҳисса турларига: қаратилган: ННТларнинг бошқарув сифати, инвестиция муҳитига, хусусий сектор ривожланишига, эҳтиёжманд гуруҳлар учун тўсиқларни камайтиришга ва маҳаллий ҳамжамиятлар барқарорлигининг таъсирига қаратилган.

Ушбу ҳисобот Марказий Осиё мамлакатларидаги ННТлар фақат лойиҳалар ижрочилари ва хизмат кўрсатувчилар эмас, балки муҳим ривожланиш ресурси эканини кўрсатади. Улар иш ўринлари яратади, ресурсларни жалб қилади ва қайта тақсимлайди, эҳтиёжманд гуруҳларни қўллаб-қувватлайди, қарорларни ишлаб чиқиш ва мониторинг қилишда иштирок этади, маҳаллий ташаббусларни ривожлантиради, тадбиркорликни қўллаб-қувватлайди ҳамда инсонлар, ҳамжамиятлар ва бизнес учун муҳитни янада барқарор, шаффоф ва қулай қилишга кўмаклашади.

Ҳисобот асосида Марказий Осиёнинг беш мамлакати – Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистон бўйича статистик маълумотлар, кейслар, эксперт баҳолари ва ҳисса қўшиш моделлари типологиясини бирлаштирувчи минтақавий синтез ётади.

Тадқиқот миқдорий маълумотлар ва сифат усулларини уйғунлаштирган бўлиб, ННТларнинг институционал, иқтисодий, ижтимоий, бошқарув ва мавзувий ўлчамлардаги ҳиссасини кўрсатади. Шу билан бирга, мавжуд маълумотлар тўпламларининг чекланганлиги ва ўзаро фарқ қилиши сабабли мамлакатлар ўртасида тўғридан-тўғри таққослашдан воз кечилган.

ННТлар томонидан яратилаётган ечимларнинг ўзига хослиги, инновационлиги, самарадорлиги ва барқарорлигига алоҳида эътибор қаратилган. Улар давлат ва бозор томонидан амалга оширилаётган кенг қўламли дастурларни тўлдирувчи, шунингдек, давлат, бозор ва оила имкониятлари етарли бўлмаган ҳолатларда қўлланиладиган мослашувчан ва манзилли фаолият моделлари сифатида кўриб чиқилади.

Ҳисобот Марказий Осиё ривожланишида ННТларнинг ролини янада аниқроқ тушунишдан манфаатдор бўлган барча шахслар учун мўлжалланган: давлат органлари вакиллари, фуқаролик жамияти вакиллари, донорлар, бизнес ҳамжамияти, тадқиқотчилар ҳамда кенг жамоатчилик учун мўлжалланган.

**UK International
Development**

Partnership | Progress | Prosperity

EGED
programme

**ИНСТИТУТ
ПОЛИТИКИ
РАЗВИТИЯ**

YUKSALISH

Ушбу тадқиқот Буюк Британия Ҳукумати томонидан молиялаштириладиган «Иқтисодий ривожланиш учун самарали бошқарув» дастурининг молиявий кўмагида тайёрланган.

Нашрнинг Марказий Осиё мамлакатлари давлат тилларидаги, рус ва инглиз тилларидаги электрон версиялари қуйидаги сайтларда жойлаштирилган: www.dpi.kg, www.yumh.uz.

Нашр матни рус тилида ишлаб чиқилганлиги сабабли, рус тилидаги матн билан Марказий Осиё мамлакатлари давлат тиллари ҳамда инглиз тилидаги матнлар ўртасида тафовут юзага келган тақдирда, рус тилидаги матн тўғри деб ҳисобланади. Қўлланма ёки унинг қисмларини ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай воситалар орқали, жумладан, электрон ёки механик усулларда, фотонусха кўчириш, овоз ёзиб олиш, ахборотни сақлаш қурилмалари ва ахборот қидириш тизимлари орқали тарқатишда нашриётни қуйидаги электрон манзиллар орқали хабардор қилиш сўралади: ndobretsova@dpi.kg, Office@dpi.kg

УЎК 327 (100-87)

ISBN 978-9967-11-929-1

КБК 66.4 (0)

© Тараққиёт сиёсати институти, 2026
© «Юксалиш» ҳаракати, 2026

МУНДАРИЖА:

Фуқаро учун. Марказий Осиёдаги ННТлар ҳақида 28 та факт: иш ўринлари, солиқлар, иқтисодиёт, хизматлар, инсонларга ёрдам ва мамлакатлар ривожланиши	6
ҚИСҚАРТМАЛАР ВА ШАРТЛИ БЕЛГИЛАР РЎЙХАТИ	10
Қисқача хулоса	12
Кириш	14
1. Адабиётлар шарҳи	16
1.1. ННТлар ҳиссасининг легитимлиги назарияси ва уни тан олиш муаммоси	16
1.2. ННТлар ҳиссасини ўлчаш: статистик кўриниш ва методологик чекловлар	16
1.3. ННТлар институционал акторлар сифатида: фуқаролик макони, бошқарувнинг ҳисобдорлиги ва ривожланиш шарт-шароитлари	17
1.4. Марказий Осиёда ННТлар: ўлчаш тақчиллиги ва легитимликни мустаҳкамлаш вазифалари	18
2. Методологик ёндашув ва таҳлил чекловлари	20
2.1. Тадқиқотнинг умумий мантиғи	20
2.2. Ахборот тўплаш усуллари ва манбалари	20
2.3. Таҳлилий ёндашув.....	21
2.4. Ўзгаришлар назариясининг элементлари.....	22
2.5. Натижаларни талқин қилишга ёндашув.....	22
2.6. Чекловлар.....	22
3. ННТ секторининг минтақавий портрети	24
3.1. Секторнинг умумий тавсифи.....	24
3.2. Ташкилий шакллар	25
3.3. Рўйхатдан ўтган, фаолият юритаётган ва фаол ишлаётган ташкилотлар	25
3.4. ННТлар фаолиятининг асосий шакллари.....	26
3.5. Молиялаштириш манбалари ва ресурс базаси.....	27
4. ННТлар ҳиссасини баҳолашнинг мамлакатлар бўйича моделлари типологияси.....	29
5. Мазкур ҳисобот мақсадлари учун ННТларнинг ҳиссаси нимани англатади?	32
6. ННТларнинг институционал (тармоққа оид) ҳиссаси: сектор иқтисодиёт иштирокчиси сифатида	33
6.1. ННТлар иш берувчилар сифатида	33
6.2. ННТлар солиқ тўловчилар ва бюджет тизимининг иштирокчилари сифатида.....	36
6.3. ННТлар қўшилган қиймат яратувчилари сифатида	37
6.4. ННТлар молиявий ресурсларни жалб қилиш ва қайта тақсимлаш канали сифатида.....	37
6.5. ННТлар товарлар ва хизматлар истеъмолчилари сифатида	39
7. ННТларнинг бошқарув сифати, инвестиция муҳитига ва хусусий сектор ривожланиши шарт-шароитларига қўшган ҳиссаси	40
7.1. ННТлар давлат қарорларини қабул қилиш ва ислохотларни амалга ошириш циклининг иштирокчилари сифатида	40
7.2. ННТлар давлат қарорлари учун экспертиза манбаи сифатида.....	42
7.3. ННТлар аҳолидан қайтар алоқа олиш канали сифатида	43

7.4. ННТлар жамоатчилик мониторинги ва ҳисобдорликни таъминлаш иштирокчилари сифатида	44
7.5. Ҳамкорлик платформалари ва қўшма қарорлар	46
8. ННТларнинг иқтисодий ривожланишга қўшган ҳиссаси.....	48
8.1. Ижтимоий тадбиркорлик ва инклюзив ривожланиш	48
8.2. Тадбиркорлик, ўзини ўзи банд қилиш ва иқтисодий кўникмаларни ривожлантириш	49
8.3. Инфратузилмавий ва сервис лойиҳалар ҳамда уларнинг иқтисодий шароитларга таъсири	50
8.4. Маҳаллий иқтисодий фаоллик ва жамоаларни ривожлантириш	51
8.5. Инновациялар ва иқтисодий самарага эга рақамли ечимлар	52
9. ННТларнинг ижтимоий ҳиссаси ва хизматлардан фойдаланиш имкониятларини таъминлаш	54
9.1. Ижтимоий ёрдам ва ихтисослаштирилган хизматлар	54
9.2. Эҳтиёжманд гуруҳларни қўллаб-қувватлаш ва фойдаланишдаги тўсиқларни камайтириш	55
9.3. Инқирозли ва реабилитация хизматлари	57
9.4. Бенефициарларнинг имкониятлари ва ҳаёт сифатидаги ўзгаришлар	58
10. ННТларнинг тематик ҳиссаси:	
Марказий Осиё бўйича умумий «харита»	60
10.1. Соғлиқни сақлаш	61
10.2. Таълим ва кўникмаларни ривожлантириш	62
10.3. Гендер тенглиги, ижтимоий интеграция ва эҳтиёжманд гуруҳлар.....	64
10.4. Адолат судловидан фойдаланиш имкониятлари ва ҳуқуқларни ҳимоя қилиш	65
10.5. Атроф-муҳит ва иқлим	66
10.6. Ёшлар, маданият ва ижтимоий бирдамлик	68
11. ННТларнинг ҳиссасининг сифат хусусиятлари	70
12. Минтақавий хулосалар	72
13. Тавсиялар.....	74
13.1. Давлат органлари учун (секторлараро шерикликни янада ривожлантириш бўйича таклифлар)	74
13.2. ННТлар учун	75
13.3. Донорлар учун	76
13.4. Тадқиқот ташкилотлари учун	77
13.5. Қўшма минтақавий кун тартиби учун	77
13.6. Қўшма минтақавий кун тартиби учун	78
ИЛОВАЛАР	
1-илова. Адабиётлар рўйхати ва адабиётлар шарҳи учун манбалар	79
2-илова. Адабиётлар рўйхати ва ахборот манбалари	80
3-илова. Марказий Осиё бўйича ННТлар ҳиссасининг йиғма кўрсаткичлари	85
4-илова. ННТлар ҳиссасини баҳолашнинг таклиф этилаётган уч босқичли индикаторлар тизими	87
5-илова. Маълумотларнинг ишончлилик даражаси	90
6-илова. Нотижорат секторининг иқтисодиёт ва бандликка қўшаётган ҳиссасини ўлчаш бўйича халқаро тажриба.....	90

МИННАТДОРЧИЛИК ИЗҲОРИ

Муаллифлар жамоаси Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистондаги ННТлар ҳамда давлат органлари вакиллариға тақдим этилган маълумотлар ва тадқиқотға қўшган ҳиссалари учун чуқур миннатдорчилик билдиради.

ТЕРМИНЛАР БЎЙИЧА ИЗОҲ

Марказий Осиё мамлакатларида қонунчилик ва амалий муомалада фуқаролик жамиятининг ташкилий шакллариға нисбатан турли атамалар қўлланилади: нодавлат ташкилотлар (НТ), нотижорат ташкилотлар (ННТ), фуқаролик жамияти ташкилотлари (ФЖТ), нодавлат нотижорат ташкилотлари (ННТ).

Мазкур ҳисобот мақсадлари учун «нотижорат ташкилотлар» (ННТ) атамаси танланди, чунки ушбу атама Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг статистика тизимида қўлланилади.

МАЪЛУМОТЛАР БЎЙИЧА ИЗОҲ

Ушбу ҳисоботда фойдаланилган миқдорий маълумотлар ҳамда амалий мисолларнинг манбалари Марказий Осиё мамлакатларида ҳисобот муаллиф-маслаҳатчилари томонидан тайёрланган мамлакат ҳисоботлари ҳисобланади:

Қозоғистон

А. ГЛАДКИХ,
«АРГО» Фуқаролик жамиятини
ривожлантириш ассоциацияси,
Олмаота.

Қирғизистон

А. МАМБЕТОВ, А. ҚУРБАНОВА,
«Фуқаролик иштироки» жамоат
фонди.

Тожикистон

Х. РАСУЛОВА,
«Барқарор ривожланиш учун
баҳолаш» жамоат ташкилоти.

Туркменистон

С. АГАБАЛАЕВ,
«Кейик Окара» жамоат
ташкилоти.

Ўзбекистон

Н. КАРИМБЕРДИЕВА,
«Юксалиш» ҳаракати.

Фуқаро учун: Марказий Осиёдаги ННТлар ҳақида 28 та факт: иш ўринлари, солиқлар, иқтисодиёт, хизматлар, инсонларга ёрдам ва мамлакатлар ривожланиши

ННТлар кўпинча фақат грант олувчилар ёки алоҳида лойиҳалар ижрочилари сифатида қабул қилинади. Аммо Марказий Осиё мамлакатлари бўйича маълумотлар анча кенгроқ реал манзарани кўрсатади: ННТлар иш ўринлари яратади, солиқ тўлайди, бизнесдан товарлар ва хизматлар харид қилади, ресурсларни жалб этади, аҳолининг заиф гуруҳларига ёрдам беради, давлат қарорларини такомиллаштиришда иштирок этади ҳамда давлат ёки бозорнинг одатий механизмлари орқали қамраб олиш қийин бўлган инсонлар ва ҳудудларга ривожланиш чораларини етказди.

ННТлар Марказий Осиёда: сектор кўламининг тахминий манзараси

Маълумотлар мамлакатлар бўйича материаллар ва мавжуд миқдорий кўрсаткичларга асосланган экспертлик минтақавий баҳосини акс эттиради; кўрсаткичлар расмий агрегатланган статистика ҳисобланмайд.

Факт

- Марказий Осиёда ННТлар аллақачон иқтисодиёт ва ривожланиш тизимининг бир тармоғига айланган.
- Қозоғистонда қарийб 18 минг фаол ННТ фаолият юритади.
- Қозоғистон ННТлари қарийб 98 мингта иш ўрнини таъминлайди.
- Қозоғистон ННТларининг меҳнатга ҳақ тўлаш фонди тахминан 374,1 млрд тенгени (773,1 млн АҚШ доллари) ташкил этди.

Изоҳ

ННТлар иш берувчилар, солиқ тўловчилар, хизмат кўрсатувчилар, давлат ҳамкорлари, маҳаллий ривожланиш иштирокчилари ҳамда фуқаролар ва ҳудудлардан қайтар алоқа манбаи ҳисобланади.

2024-йил охири ҳолатига кўра, Қозоғистонда 17 964 та фаол ННТ қайд этилган. Бу минтақадаги амалда фаолият юритаётган ташкилотларнинг энг йирик ва энг тизимлаштирилган тўпламларидан бири ҳисобланади.

2024-йилда секторда қарийб 98 минг киши банд бўлган бўлиб, бу кўрсаткич олий таълим соҳаси (тахминан 88 минг киши) ва улгуржи савдо соҳаси (95 минг киши) билан таққосланади. Бу меҳнат бозорининг тўлақонли сегменти ҳисобланади.

Бундай миқдордаги иш ҳақи секторнинг оилалар даромадлари, истеъмол талаби ҳамда ижтимоий, экспертлик, таълим ва хизмат кўрсатиш соҳаларидаги мутахассислар бандлигини қўллаб-қувватлашини англатади.

Факт	Пояснение
5. Қозоғистон ННТлари улкан кўнгиллилар ресурсига эга – 107 минг киши.	Маош оладиган ходимлар билан биргаликда бу сектор фаолиятига жалб этилган 200 мингдан ортиқ кишини ташкил этади. ННТларнинг ҳиссаси штатдаги бандлик доирасидан анча кенгдир.
6. Қозоғистонда давлат ижтимоий буюртмаси орқали 33,6 млрд тенге (69,9 млн АҚШ доллари) миқдоридаги 2 167 та лойиҳа амалга оширилган.	Бу ННТлар давлат ижтимоий сиёсати амалга оширилишига аллақачон интеграция қилинганини ва инсонлар ҳамда маҳаллий ҳамжамиятлар билан яқин ишлаш талаб этиладиган жойларда давлатга хизматлар кўрсатишда ёрдам бераётганини кўрсатади.
7. Қозоғистонда ННТлар иштирокида кўрсатиладиган махсус ижтимоий хизматлар ҳажми тахминан 45–55 млрд тенгега (91,7–114,6 млн АҚШ доллари) баҳоланади.	Ушбу маблағнинг 60 фоиздан ортиғи бюджет ҳисобидан молиялаштирилади: давлат ижтимоий аҳамиятга эга хизматларни тақдим этиш учун ННТлар салоҳиятидан фаол фойдаланмоқда.
8. Қирғизистон ННТлари 24 мингдан ортиқ иш ўрни яратган.	Бу кўрсаткич илмий ва техник фаолият соҳаси (28 минг киши) ҳамда ахборот ва алоқа соҳаси (39 минг киши) билан таққосланади. ННТлардаги ўртача иш ҳақи 27 605 сўмни (317 АҚШ доллари) ташкил этади, мамлакат бўйича ўртача кўрсаткич эса 36 047 сўм (414 АҚШ доллари)ни ташкил қилади.
9. Қирғизистоннинг фаол ишлаётган ННТлари бюджетга тахминан 1,3 млрд сўм (қарийб 14,9 млн АҚШ доллари) тўлаган.	Бу патент асосидаги солиқдан тушадиган йиллик тушумлар билан таққосланади ва ер солиғи тушумлари ҳажмига яқиндир. ННТлар нафақат ресурсларни жалб қилади, балки маблағларни бюджетга ҳам қайтаради.
10. Қирғизистон ННТларининг ЯИМга қўшган ҳиссаси сув таъминоти ҳамда санъат, кўнгилочар ва дам олиш соҳаларининг ҳиссасидан юқори.	Таққослаш учун: ННТларнинг ЯИМдаги улуши – 0,67%, сув таъминоти соҳасиники – 0,23%, санъат, кўнгилочар ва дам олиш соҳасиники – 0,49%. Бу ННТлар ҳиссасини иқтисодий нуқтаи назардан аниқ кўриш имконини беради.
11. Қирғизистон ННТлари 2024 йилда 53 млрд сўм (қарийб 609,2 млн АҚШ доллари) миқдорида молиялаштиришни жалб қилди, мазкур тадқиқотда баҳоланган ҳисса қўшаётган мақсадли гуруҳ бўйича эса бу кўрсаткич 14,2 млрд сўмни (қарийб 161,7 млн АҚШ доллари) ташкил этди.	Ушбу молиявий тушумлар иш ҳақи, хизматлар, харидлар, инсонларни қўллаб-қувватлаш ва маҳаллий иқтисодий фаолликка айланади.
12. Қирғизистон ННТлари фақат хорижий грантларга боғлиқ эмас.	14,2 млрд сом (қарийб 161,7 млн АҚШ доллари) тушумнинг: 8,3 млрд сомни (қарийб 95,4 млн АҚШ доллари) ёки 59 фоизи ҳомийлик ёрдами ва хайриялардан, 2,7 млрд сомни (қарийб 30,5 млн АҚШ доллари) ёки 19 фоизи хорижий техник ёрдам ва грантлардан, 0,2 млрд сомни (қарийб 1,8 млн АҚШ доллари) ёки 1 фоизи бюджет қўллаб-қувватлашдан ташкил топган.
13. Қирғизистон ННТларининг кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси 917 млн сўмни (қарийб 10,5 млн АҚШ доллари) ташкил этган.	Ушбу харажатлар маҳаллий иқтисодиётга йўналтирилади: меҳмонхоналар, транспорт компаниялари, босмахоналар, бинолар ижараси, овқатланиш хизматлари, ускуналар етказиб берувчилар ва кичик ҳамда ўрта бизнеснинг бошқа субъектларига.

МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ ННТлар:

РИВОЖЛАНИШГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ, БОШҚАРУВ ВА БАРҚАРОРЛИК 2026 й.

Факт

Изоҳ

14. Ўзбекистонда 10,8 мингдан ортиқ ННТ рўйхатдан ўтган.	2025-йил 1-январь ҳолатига кўра, 10 823 та ННТ рўйхатдан ўтган бўлиб, бўлинмалар ва ваколатхоналарни ҳам ҳисобга олганда секторда 11,6 мингдан ортиқ ташкилот мавжуд.
15. Ўзбекистон ННТ секторида 77 мингдан ортиқ киши банд.	2024-йилда секторда 77 535 нафар киши фаолият юритган, уларнинг 31 740 нафари ёки 40,9 фоизи аёллардир. Бу меҳнат бозорининг сезиларли сегменти ҳисобланади.
16. Ўзбекистон ННТ секторининг жами пул тушумлари 2024-йилда 34,35 трлн сўми (қарийб 2,8 млрд АҚШ доллари) ташкил этди.	Ушбу молиявий тушумлар иш ҳақи, хизматлар, харидлар, инсонларни қўллаб-қувватлаш ва маҳаллий иқтисодий фаолликка айланади.
17. Сўнгги 7 йил ичида Ўзбекистон фуқаролик жамияти институтларини қўллаб-қувватлаш учун 718 млрд сўм (қарийб 60 млн АҚШ доллари) ажратди.	Бу давлатнинг ННТлар орқали ривожланиш масалаларини ҳал қилишининг кенг кўламли исботидир.
18. Тожикистонда 1 700 та жамоат ташкилоти ва 411 та филиал ҳамда ваколатхона рўйхатдан ўтган.	Ҳатто статистик маълумотларнинг чекланганлиги шароитида ҳам бу секторнинг институционал кўламини кўрсатади.
19. Тожикистон ННТлари Миллий ривожланиш кенгаши ҳузуридаги 14 та идоралараро ишчи гуруҳ фаолиятида иштирок этади.	Бу фуқаролик сектори нафақат лойиҳаларда, балки стратегик режалаштириш, мониторинг ва қарорлар тайёрлаш жараёнларида ҳам иштирок этаётганини англатади.
20. Ҳар йили Тожикистондаги 69 та ташкилотдан иборат ННТлар танланмасининг 250 минг нафар бенефициари ёрдам олади.	Бу бутун сектор эмас, балки маълумот тўплаш имкони бўлган ташкилотларнинг бир қисми холос. Кўрсаткич секторнинг фаол қисми қамрови кўламини намоиш этади, аммо ННТларнинг умумий ҳиссасини тўлиқ акс эттирмайди.
21. Тожикистондаги 69 та ННТ танланмаси 53,3 млн сомони (қарийб 6 млн АҚШ доллари) айланма маблағ ва қарийб 4 млн сомони солиқ тўловларини, яъни 440 минг АҚШ долларида ортиқ маблағни кўрсатди.	Ҳатто ташқи ресурсларга муайян даражада боғлиқлик шароитида ҳам ННТлар грантлар ва лойиҳаларни иш ҳақи, хизматлар, харидлар ҳамда мамлакат ичидаги бюджет тушумларига айлантиради.
22. Туркменистонда расман 138 та жамоат ташкилоти рўйхатдан ўтган бўлиб, уларнинг барчаси фаолият юритаётган ташкилотлар ҳисобланади.	Минтақа учун бу рўйхатдан ўтган секторнинг тўлиқ таркиби бир вақтнинг ўзида фаолият юритаётган ва ҳисобот тақдим этаётган ташкилотлар сифатида эътироф этилганлиги кам учрайдиган ҳолатдир.
23. Туркменистонда ННТлар ногиронлиги бўлган 400 нафардан ортиқ инсонни иш билан таъминлайди.	Кўзи ожизлар ва карлар жамиятининг ўқув-ишлаб чиқариш корхоналари бандлик ва меҳнат реабилитациясини таъминлайди. Бу ННТлар бир вақтнинг ўзида ҳам ижтимоий, ҳам иқтисодий вазифани ҳал этишининг намунасидир.
24. 2024-йилда Туркменистонда умумий қиймати қарийб 1,2 млн АҚШ долларини ташкил этган 22 та грант лойиҳаси амалга оширилди.	Бу жамоат ташкилотлари лойиҳа фаоллигининг муҳим ва ўлчанадиган кўрсаткичидир.

Факт	Изоҳ
25. Марказий Осиё мамлакатларида ННТлар давлатга «қўринмайдиган» муаммоларни кўришга ёрдам беради.	Мониторинг, жамоатчилик кенгашлари, ишчи гуруҳлар, маслаҳатлашувлар ва бенефициарлар билан ишлаш орқали ННТлар хизматлар кўрсатишдаги узилишларни, фуқаролар ва тадбиркорлар учун мавжуд тўсиқларни, инфратузилма муаммоларини ҳамда қарорларни амалга оширишдаги камчиликларни аниқлайди.
26. Марказий Осиё мамлакатларида ННТлар жойлардаги тўсиқларни камайтириш орқали инвестиция муҳитини яхшилайди.	ННТлар хизматлар сифати, инфратузилма, ахборотдан фойдаланиш имкониятлари, аҳоли кўникмалари ва қарорлар қабул қилиш жараёнининг шаффофлигини яхшилашга кўмаклашганида, улар бизнес, инвестициялар ва ўзини ўзи банд қилиш учун маҳаллий муҳитни янада барқарор қилади.
27. Марказий Осиё мамлакатларида ННТлар ривожланишни чекка ҳудудлар ва ижтимоий жиҳатдан четда қолган гуруҳларга етказиш вазифасини бажаради.	ННТлар одамлар ва ҳудудлар билан ишлайди ҳамда давлат органларига ижтимоий қўллаб-қувватлашнинг ҳудудий қамрови ва манзиллилигини таъминлашда кўмаклашади. Уларга стандарт давлат ёки бозор механизмлари етиб бориши қийин бўлган аҳоли гуруҳлари киради: эҳтиёжманд гуруҳлар, чекка ҳамжамиятлар, ногиронлиги бўлган шахслар, инқирозли оилалар, беморлар, ёшлар, аёллар ва маҳаллий ташаббуслар.
28. Марказий Осиё мамлакатларида ННТлар томонидан амалга ошириладиган жамоатчилик мониторинги давлат ва жамият ресурсларини тежашга ёрдам беради, шунингдек, улардан фойдаланишнинг манзиллилиги ва самарадорлигини оширади.	Хизматлар, давлат харидлари, дори-дармон таъминоти, инфратузилма лойиҳалари ва ижтимоий дастурлар мониторинги хатоларни, шаффоф бўлмаган ва самарасиз қарорларни эртaroқ аниқлаш имконини беради.

ҚИСҚАРТМАЛАР ВА ШАРТЛИ БЕЛГИЛАР РЎЙХАТИ

Қисқартмалар

CAF	Charities Aid Foundation.	ННТ	Нодавлат нотижорат ташкилотлар.
HSE	HSE University.	ННТ	нодавлат нотижорат ташкилотлари (Ўзбекистонда расман қўлланиладиган атама).
ICNL	International Center for Not-for-Profit Law / Нотижорат ҳуқуқи бўйича халқаро марказ.	НТ	Нодавлат ташкилотлар.
OECD	Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти.	ФЖТ	Фуқаролик жамияти ташкилотлари.
UNDP	United Nations Development Programme / БМТ Тараққиёт дастури.	МҲҚА	Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар.
ЯИМ	Ялпи ички маҳсулот.	ДСК	Давлат статистика қўмитаси.
ЯҚҚ	Ялпи қўшилган қиймат.	БМТ	Бирлашган Миллатлар Ташкилоти.
ТИЭМ	Қайта тикланувчи энергия манбалари.	БМТ МҲТ БТТЁ	БМТнинг миллий ҳисоблар тизими.
ДКЮЁ	Давлат томонидан кафолатланган юридик ёрдам.	ИИРД	Бирламчи тиббий-санитария ёрдами.
ДСХ	Давлат солиқ хизмати.		Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастури.
ДИБ	Давлат ижтимоий буюртмаси.	УЖМШ	Уй-жой мулкдорлари ширкати.
ТИИ	Тараққиёт сиёсати институти	МО	Марказий Осиё.
ХТ	Халқаро ташкилотлар	БРМ	Барқарор ривожланиш мақсадлари.
КЎБ	Кичик ва ўрта бизнес.	ФВ	Фавқулодда вазиятлар.
КЎК	Кичик ва ўрта корхоналар.		
ЎЎБ	Ўзини ўзи бошқариш.		

Шартли белгилар

Минтақа	Марказий Осиё.
Марказий Осиё мамлакатлари	Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон.
ННТ сектори	мазкур ҳисобот доирасида кўриб чиқиладиган нотижорат ташкилотлар мажмуи.
Рўйхатдан ўтган ташкилотлар	амалдаги фаолиятдан қатъи назар, расмий ҳуқуқий мақомга эга ташкилотлар.
Фаолият юритаётган ташкилотлар	фаолият олиб бораётган ва/ёки ҳисобот тақдим этаётган ташкилотлар.
Фаол ишлаётган ташкилотлар	мунтазам фаолият юритувчи ва таҳлилнинг ишчи массивига киритилган ННТлар.
ННТ бенефициарлари	ННТлар фаолияти натижасида ёрдам, хизмат ёки манфаат олувчи тўғридан-тўғри фойдаланувчилар.
ННТ ҳиссаси	ННТларнинг ривожланишга қўшган институционал, бошқарув, иқтисодий, ижтимоий, мавзувий ва сифат жиҳатидан қўшган ҳиссаси.
Институционал ҳисса	ННТларнинг иқтисодиёт сектори сифатидаги ҳиссаси: бандлик, меҳнатга ҳақ тўлаш, солиқлар, молиявий оқимлар, харидлар, қўшилган қиймат.
Бошқарувга қўшилган ҳисса	ННТларнинг давлат сиёсатини шакллантириш ва амалга ошириш жараёнларида, қарорларни экспертизадан ўтказишда, мониторингда, жамоатчилик назоратида ва қайтар алоқани таъминлашда иштирок этиши.
Устав фаолиятининг иқтисодий ҳиссаси	ННТларнинг тадбиркорликни, ўзини ўзи банд қилишни, иқтисодий кўникмаларни, инфратузилмани ва маҳаллий иқтисодиётни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси.
Ижтимоий ҳисса	эҳтиёжманд гуруҳлар учун хизматлар кўрсатиш, ёрдам бериш, ҳамроҳлик қилиш ва уларнинг имкониятлардан фойдаланишидаги тўсиқларни камайтириш.
Мавзувий ҳисса	ННТларнинг соғлиқни сақлаш, таълим, гендер тенглиги ва ижтимоий интеграция, одил судловдан фойдаланиш, экология, камбағалликни қисқартириш, маҳаллий ривожланиш, ёшлар сиёсати ва маданият соҳаларидаги ҳиссаси.
Ҳиссанинг сифат хусусиятлари	ўзига хослик, инновационлик, самарадорлик, барқарорлик ҳамда ривожланишни чекка ҳудудлар ва ижтимоий жиҳатдан четда қолган ҳамда эҳтиёжманд гуруҳларга етказиш функцияси.

Қисқача хулоса

Тадқиқот Марказий Осиё мамлакатларидаги ННТлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг барқарор иштирокчиси эканлигини кўрсатади. Қозоғистонда 2024- йил якуни охири ҳолатига кўра, маълумотлар базасида 17 964 та фаол ННТ қайд этилган, секторда 97 758 нафар киши банд бўлган, шунингдек, 107 минг нафар кўнгилли ҳисобга олинган. Қирғизистонда ННТлар фаолиятига 34 682 нафар киши жалб қилинган бўлиб, уларнинг 24 414 нафари ходимлар, 4 857 нафари ташқи ўриндошлар ва 5 411 нафари кўнгиллилар ҳамда ҳақ тўланмайдиган ходимлардир. Ўзбекистонда 10 823 та ННТ рўйхатдан ўтган бўлиб, секторда 70 минг нафардан ортиқ киши банд. Тожикистонда 1 700 та жамоат ташкилоти ва 411 та филиал ҳамда ваколатхона рўйхатдан ўтган, Туркменистонда эса 138 та жамоат ташкилоти фаолият юритади ва уларнинг барчаси фаолият кўрсатаётган ҳамда ҳисобот тақдим этаётган ташкилотлар ҳисобланади. Ушбу маълумотлар минтақадаги ННТ сектори аниқ институционал кўламга эга эканлигини ва иқтисодиёт, ижтимоий инфратузилма ҳамда ривожланиш тизимининг муҳим элементи сифатида қаралиши лозимлигини кўрсатади.

Минтақавий нуқтаи назардан ННТларнинг бир нечта ҳисса турлари, айниқса, яққол намоён бўлади. Биринчидан, бу институционал ҳиссадир: иш ўринлари, меҳнатга ҳақ тўлаш фонди, солиқ ва ижтимоий ажратмалар, молиявий оқимлар, товар ва хизматлар хариди, ялпи ички маҳсулотга қўшилган ҳисса. Энг ёрқин мисол Қирғизистонда кузатилади: 2024- йилда фаол ишлаётган ННТлар 10,56 млрд сўмдан ортиқ (120 млн АҚШ долларида ортиқ) ялпи қўшилган қиймат яратган бўлиб, бу мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 0,67 фоизини ташкил этади. Улар бюджетга қарийб 1,3 млрд сўм (деярли 15 млн АҚШ доллари) тўлаган, секторнинг жами молиявий тушумлари эса қарийб 53 млрд сўмга (деярли 610 млн АҚШ доллари) етган. Мазкур тадқиқотда баҳоланган ҳисса қўшаётган мақсадли гуруҳ бўйича бу кўрсаткич 14,2 млрд сўмни (қарийб 161,7 млн АҚШ доллари) ташкил этган. Ўзбекистонда ННТ секторининг жами пул тушумлари 2024- йилда 34 350,3 млрд сўмни (2,8 млрд АҚШ доллари) ташкил этган, сўнгги етти йил ичида эса давлат бюджети ҳисобидан фуқаролик жамияти институтларини қўллаб-қувватлаш учун 718 млрд сўм (деярли 60 млн АҚШ доллари) ажратилган. Қозоғистонда 2024- йилда давлат ижтимоий буюртмаси доирасида 33,6 млрд тенге (деярли 70 млн АҚШ доллари) миқдоридаги 2 167 та лойиҳа амалга оширилган. Тожикистондаги 69 та фуқаролик жамияти ташкилотидан иборат танланма 53,3 млн сомони (деярли 6 млн АҚШ доллари) айланма маблағ ва қарийб 4 млн сомони (440 минг АҚШ долларида ортиқ) солиқ тўловларини кўрсатган. Туркменистонда эса 2024- йилда 22 та грант лойиҳаси амалга оширилган бўлиб, ННТлар ҳузуридаги корхоналар ногиронлиги бўлган 400 нафардан ортиқ инсонни иш билан таъминлаган.

Иккинчидан, ҳисобот ННТларнинг бошқарув сифатига, инвестиция муҳитига ва хусусий сектор ривожланиши шароитларига қўшган ҳиссасини қайд этади. ННТлар нафақат хизматлар кўрсатади, балки давлат қарорларини муҳокама қилиш жараёнларида, жамоатчилик мониторингида, ислохотларни эксперт жиҳатдан қўллаб-қувватлашда иштирок этади, аҳолидан давлатга қайтар алоқа етказида ҳамда жойларда тузатиш ва ўзгартиришларни талаб қилувчи тизимли муаммоларни аниқлашга кўмаклашади. Тожикистонда ННТ вакиллари Миллий ривожланиш кенгаши ҳузуридаги 14 та идоралараро ишчи гуруҳ фаолиятида иштирок этади ва аниқ институционал ўзгаришларга ҳисса қўшади. Қозоғистонда ННТлар жамоатчилик кенгашлари, грант механизмлари ва давлат ижтимоий буюртмаси тизимига интеграция қилинган. Ўзбекистонда ННТларни қўллаб-қувватлашнинг институционал инфратузилмаси ННТ портали, жамоатчилик кенгашлари, давлат грантлари ва ҳудудий жамғармалар орқали ривожланмоқда. Шу билан бирга, Ўзбекистон мисолида секторнинг институционал ўсиши унинг жамоатчилик орасидаги тан олинишини автоматик равишда таъминламаслигини кўрсатади: айрим фуқаролар учун ННТларнинг роли ҳанузгача етарлича тушунарли эмас. Қирғизистонда ННТлар ислохотларни амалга ошириш мониторингида, ижтимоий аҳамиятга эга хизматлар кўрсатишда ва ривожланиш дастурларини ишлаб чиқишда иштирок этади. Шу тариқа, ННТлар нафақат давлатнинг ҳамкори, балки тадбиркорлик, инвестициялар ва маҳаллий ривожланиш учун янада шаффоф, башорат қилиниши мумкин бўлган ва жозибадор муҳитни шакллантирувчи муҳим омил сифатида ҳам намоён бўлади.

¹ Ҳисобот учун маълумотлар 2025- йилда тўпланган. Шу сабабли, агар бошқача кўрсатилмаган бўлса, ҳисоботда 2024- йил маълумотларидан фойдаланилган.

Учинчидан, тадқиқот ННТларнинг ижтимоий, мавзувий ва сифат жиҳатидан қўшган ҳиссасини кўрсатади. Фуқаролик сектори ташкилотлари соғлиқни сақлаш, таълим, ижтимоий интеграция, одил судловдан фойдаланиш, экология, маҳаллий ривожланиш, камбағалликка қарши кураш ва тадбиркорликни ривожлантириш соҳаларида фаолият юритади. Шу билан бирга, уларнинг ҳиссаси нафақат кўлами, балки сифати билан ҳам аҳамиятлидир. Ҳисобот ННТлар ҳиссасининг бешта асосий сифат хусусиятини ажратиб кўрсатади: ўзига хослик, инновационлик, самарадорлик, барқарорлик ҳамда ривожланишни етиб бориши қийин бўлган, ижтимоий жиҳатдан четда қолган ва эҳтиёжманд ҳудудлар ҳамда гуруҳларга етказиб бериш қобилияти. Айнан шу хусусиятлар ННТларга оила, давлат ёки бозор томонидан тўлиқ қамраб олинмайдиган вазифаларни ҳал қилиш, чекка ҳудудлар, эҳтиёжманд ва сони кам аҳоли гуруҳлари билан ишлаш, шунингдек, ёрдам ва ечимларни одатий маъмурий механизмлар орқали қамраб олиш қийин бўлган инсонларга етказиш имконини беради.

Секторнинг асосий хусусиятларидан бири ҳам шундаки, ННТлар нафақат хизматлар яратади, балки муаммоларни ҳал қилишнинг амалий моделларини ҳам шакллантиради. Кейинчалик ушбу моделлар ислохотларга, хизматлар тизимига, маҳаллий ривожланишга ва бошқарув амалиётига таъсир кўрсатиши мумкин. Тадқиқотнинг долзарблиги бир нечта омиллар билан белгиланади. Биринчидан, Марказий Осиёда ННТларнинг ҳиссасини фақат лойиҳалар ва грантлар орқали эмас, балки иқтисодий, бошқарув, хизматлар сифати ва маҳаллий ривожланиш нуқтаи назаридан баҳоловчи тизимли тадқиқотлар ҳанузгача жуда кам. Иккинчидан, минтақада ННТларга нисбатан жамоатчилик муносабати бир хил эмас: уларнинг амалий фойдаси тан олиниши билан бир қаторда ташқи таъсир, грантларга қарамлик ва секторнинг иккинчи даражали роли ҳақидаги стереотиплар ҳам сақланиб қолмоқда. Бу эса ННТлар ҳиссасини баҳолашга бўлган жамоатчилик эҳтиёжини шакллантиради. Учинчидан, айнан ҳозирги кунда инвестиция муҳити, ҳудудлар барқарорлиги, бошқарув сифати ва секторлараро ҳамкорликка бўлган эътибор ортиб бораётган бир шароитда ННТлар нафақат ижтимоий соҳада, балки фуқаролар, ҳамжамиятлар ва тадбиркорлар учун мавжуд тўсиқларни камайтиришда ҳам муҳим ҳисса қўшаётганини кўрсатиш айниқса муҳимдир. Бу эса ННТлар ҳиссасини баҳолашга бўлган давлат эҳтиёжини шакллантиради. Шундай қилиб, ҳисобот жамоатчилик ва давлат томонидан шаклланган амалий эҳтиёжга жавоб беради: ННТлар ҳиссасини кўринадиган, ўлчанадиган ва жамоатчилик томонидан эътироф этиладиган қилиш.

Шу билан бирга, ҳисобот далиллар базасининг мавжуд чекловларини ҳам ҳолисона қайд этади. Мамлакатлар кесимида ташкилотларнинг таърифлари ва қамрови, статистик маълумотларнинг тўлиқлиги, макроиқтисодий маълумотлардан фойдаланиш имкониятлари ҳамда сифат жиҳатидан материалларнинг чуқурлиги бўйича сезиларли фарқлар мавжуд. Ташкилотларни рўйхатдан ўтказиш, айрим молиявий оқимлар, лойиҳалар, хизматлар ва бенефициарлар сони ҳақидаги маълумотлар нисбатан яхши ҳисобга олинади. Бироқ инсонларнинг аҳволидаги узоқ муддатли ўзгаришлар, турмуш сифати, бандлик даражаси, натижаларнинг барқарорлиги ва давлат бошқаруви амалиётига таъсирини баҳолаш анча мураккаб ҳисобланади. Шу сабабли, ҳисобот мамлакатларни сунъий равишда симметрик миқдорий таққослашни мақсад қилмайди. Бунинг ўрнига статистик маълумотлар, кейслар, эксперт баҳолари ва ҳисса қўшиш моделлари типологиясини бирлаштирувчи минтақавий синтез усули қўлланилган. Ҳисоботнинг ўзига хослиги ҳам айнан шунда: у Марказий Осиё учун ННТлар ҳиссасини бир вақтнинг ўзида бир нечта ўлчамда — институционал, иқтисодий, бошқарув, ижтимоий ва мавзувий жиҳатларда тавсифлашга қаратилган илк уринишлардан бири ҳисобланади.

Асосий минтақавий хулоса шундан иборатки, Марказий Осиё мамлакатларидаги ННТлар барқарор ривожланишнинг муҳим ресурси ҳисобланади, аммо уларнинг ҳиссаси миллий маълумотлар тизимларида турлича даражада акс эттирилади ва кўп ҳолларда етарли даражада кўринмайди. Ушбу ҳиссани янада кенгроқ эътироф этиш учун бандлик, молиявий оқимлар, солиқ тўловлари, кўнгиллилар меҳнати, қўшилган қиймат ва устав фаолияти натижаларини мунтазам ҳисобга олиш тизимларини ривожлантириш, шунингдек, оммавий ҳисобдорликни, ўзаро таққосладиган кўрсаткичларни ва секторлараро ҳамкорлик механизмларини кучайтириш зарур. Давлат органлари учун бу давлат режалаштиришининг самарадорлигини ошириш мақсадида ННТлар салоҳиятини ҳисобга олиш механизмларини янада ривожлантириш зарурлигини англатади. ННТларнинг ўзи учун бу фаолият натижаларини ҳужжатлаштириш ва жамоатчиликка тақдим этишни кучайтиришни англатади. Донорлар ва тадқиқот ташкилотлари учун эса бу баҳолаш методикаларини ҳамда ННТлар ҳиссасини ҳисобга олиш бўйича умумий минтақавий стандартларни қўллаб-қувватлаш зарурлигини англатади.

Кириш

Сўнгги ўн йилликлар давомида нотижорат ташкилотлар Марказий Осиё мамлакатларининг жамоатчилик, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётининг муҳим қисмига айланди. Улар ижтимоий қўллаб-қувватлаш, таълим, соғлиқни сақлаш, ҳуқуқларни ҳимоя қилиш, экология, маҳаллий ривожланиш, тадбиркорлик, ёшлар сиёсати ҳамда фуқароларнинг қарорлар қабул қилиш жараёнларида иштирок этиши каби турли соҳаларда фаолият юритади. Шу билан бирга, минтақада ННТларга нисбатан муносабат бир хил эмас. Айримлар уларни амалий ёрдам ва ҳимоя манбаи сифатида қабул қилса, бошқалар жамоатчилик учун муҳим вазифаларни ҳал этишда эксперт ресурс ва ҳамкор сифатида кўради. Бироқ жамоатчилик муҳокамаларининг бир қисмида ННТлар фаолияти ҳануз ташқи таъсир, грантларга қарамлик ёки салбий стереотиплар билан боғланади. ННТлар фаолияти давомида тўпланган тажриба уларнинг мавжудлигини умумий тан олишдан улар қандай ижтимоий қиймат яратаётганини, қандай вазифаларни ҳал қилишга ёрдам бераётганини ва уларнинг ҳиссасини қарорлар қабул қилиш жараёнларида, статистикада ҳамда ривожланиш ҳақидаги жамоатчилик тасаввурда қандай қилиб яхшироқ ҳисобга олиш мумкинлигини чуқурроқ баҳолашга ўтиш имконини беради. ННТларнинг Марказий Осиё мамлакатлари ривожланишига қўшган ҳиссасини баҳолаш нафақат мазкур сектор фаолиятини тавсифлаш, балки унинг ривожланиш тизимидаги ўрнини аниқроқ тушуниш учун ҳам зарурдир. ННТлар ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, экологик ва бошқарув вазифаларини ҳал этишда иштирок этади, бироқ ушбу фаолият натижалари кўпинча кенг жамоатчилик, бизнес ва давлат институтларининг бир қисми учун етарли даражада кўринмай қолади.

Натижада ННТларнинг ҳиссаси кўпинча алоҳида лойиҳалар, грант маблағлари, оммавий тадбирлар ёки муайян гуруҳлар билан ишлаш орқали тўлиқ бўлмаган парчаланган ҳолда қабул қилинади. Бу эса инсонлар, ҳамжамиятлар ва бошқарув тизимлари учун қандай ўзгаришлар яратилаётганини яхлит тарзда англашга имкон бермайди. Минтақанинг кўплаб мамлакатларида ННТлар расмий ҳуқуқий легитимликка эга: улар рўйхатдан ўтган, миллий қонунчилик доирасида фаолият юритади, ҳисобот тақдим этади, лойиҳаларни амалга оширади ва давлат органлари билан ҳамкорлик қилади. Бироқ секторнинг барқарор жамоатчилик томонидан эътироф этилиши учун бундан кенгроқ асос талаб қилинади. Постсовет маконида ННТлар ҳар доим ҳам жамият тузилишининг одатий ва анъанавий элементи сифатида қабул қилинмайди. Бу мустақил фуқаролик ташкилотлари ҳақидаги тарихий хотиранинг чекланганлиги ва жамоавий ҳаракатларнинг кўп йиллар давомида давлат ёки давлатга яқин тузилмалар билан боғлаб келингани билан изоҳланади. Шу сабабли ННТларнинг анъанавий легитимлиги секин шаклланади ва кўп жиҳатдан жамият уларнинг кундалик ҳаётдаги амалий фойдасини қай даражада кўра олишига боғлиқ бўлади.

ННТларнинг харизматик легитимлиги эса уларнинг жамият ва давлат учун муҳим вазифаларни ҳал этишга қўшган аҳамиятли ҳиссасининг тан олиниши билан боғлиқ. У сектор фаолияти инсонларга амалий ёрдам бериш, хизматларни ривожлантириш, ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ва ижтимоий аҳамиятга эга муаммоларни ҳал қилишда иштирок этиш сифатида қабул қилинганида шаклланади.

Шу нуқтаи назардан ННТлар ҳиссасини баҳолаш жамоатчилик ишончини ва институционал эътирофни мустаҳкамлаш воситасига айланади. Бу ННТлар фақат грант олувчилар эмаслигини кўрсатиш имконини беради. Улар хизматлар кўрсатади, иш ўринлари яратади, солиқлар тўлайди, ресурсларни жалб қилади, эҳтиёжманд гуруҳларни қўллаб-қувватлайди, қарорларни ишлаб чиқишда иштирок этади, аҳолидан давлатга қайтар алоқа етказди, маҳаллий ташаббусларни ривожлантиради, инвестициялар учун янада шаффоф ва жозибадор муҳит шаклланишига кўмаклашади ҳамда ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни ҳал қилишнинг янги ёндашувларини таклиф қилади. ННТларнинг ушбу ҳиссаси қанчалик тушунарли бўлса, ННТлар, давлат, бизнес, донорлар ва жамият ўртасида конструктив ҳамкорлик учун шунчалик мустаҳкам асос яратилади ва бу Марказий Осиё мамлакатлари фуқаролари учун янада кўпроқ фойда келтиради.

Шу билан бирга, Марказий Осиё мамлакатларида ННТларнинг жамоатчилик аҳамияти фақат ёрдам кўрсатиш, ўқитиш ёки лойиҳаларни амалга ошириш қобиляти билан чекланмайди. Уларнинг

ҳиссасининг муҳим қисми шундан иборатки, ННТлар расмий қарорлар билан инсонларнинг ҳақиқий ҳаётий шароити ўртасидаги тафовутни камайтиради.

Бенефициарлар, маҳаллий ҳамжамиятлар ва ҳудудлар билан доимий мулоқотда бўлгани сабабли ННТлар дастурларни амалга ошириш жараёнидаги муаммоларни бошқаларга нисбатан эртaroқ пайқай олади, ижтимоий жиҳатдан четда қолган гуруҳларни аниқлайди, иқтисодий иштирокчилар дуч келаётган маъмурий тўсиқларни белгилайди ҳамда дастурларни амалга оширишнинг маҳаллий шароитлари ҳақида давлат органларини хабардор қилади. Ушбу вазифани бажариш орқали ННТлар ривожланиш учун янада қулай шароитларни шакллантиришга кўмаклашади. Улар шаффоф, башорат қилиниши мумкин бўлган ва маҳаллий ташаббуслар, хусусий сектор ҳамда инвестициялар ривожланиши учун мос муҳитни шакллантириш бўйича тавсиялар беради, эксперт кузатуви ва таҳлилининг жамоатчилик механизмини яратади, шаффофликни оширишга ҳамда давлат қарорларининг самарали амалга оширилишига кўмаклашади.

Марказий Осиё мамлакатлари учун ушбу вазифа алоҳида аҳамиятга эга. Минтақадаги ННТ сектори бир хил эмас: ташкилий-ҳуқуқий шакллар, атамалар, давлат билан ҳамкорлик моделлари, молиялаштириш манбалари, маълумотлар очиқлиги даражаси ва миқдорий баҳолаш имкониятлари ўртасида фарқлар мавжуд. Айрим мамлакатларда ННТларнинг ҳиссаси бандлик, молиявий оқимлар ва статистик маълумотлар орқали яхшироқ кўринади. Бошқа мамлакатларда эса уларнинг ҳиссаси давлат дастурларида иштирок этиш, эксперт майдончаларида фаолият юритиш, ижтимоий хизматлар кўрсатиш, жамоатчилик мониторинги ёки етиб бориши қийин бўлган гуруҳлар билан ишлаш орқали намоён бўлади.

Шу сабабли мазкур минтақавий ҳисобот мамлакат ҳисоботларининг механик йиғиндиси ҳисобланмайди. Унинг вазифаси умумий қонуниятлар ва фарқларни аниқлаш, ННТлар ҳиссасининг асосий турларини кўрсатиш ҳамда ушбу ҳиссанинг қайси элементларини бугуннинг ўзида ўлчаш мумкинлиги, қайсилари учун эса янада мустаҳкам далиллар базаси талаб этилишини белгилашдан иборат.

Мазкур ҳисоботнинг мақсади Марказий Осиё мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ННТларнинг қўшган ҳиссасини баҳолашдан иборат. Бу уларнинг иқтисодий иштирокчилари, жамоатчилик учун аҳамиятли хизматлар кўрсатувчилари, давлатнинг ҳамкорлари, маҳаллий ривожланиш субъектлари, амалий эксперт билимлари манбалари, аҳоли ва ҳудудлардан қайтар алоқа етказувчилари, шунингдек, инвестиция муҳити ва хусусий сектор ривожланиши шароитларини яхшилашга кўмаклашувчи иштирокчилар сифатидаги ролини қамраб олади. Қўшимча мақсад Марказий Осиёнинг беш мамлакатидagi ННТлар ўртасида тажриба алмашиш учун қўшимча имкониятлар яратиш, жумладан, ННТлар ҳиссасини баҳолаш соҳасида ҳамкорликни ривожлантириш, шунингдек, ушбу баҳолашни бирлаштириш ва самарадорлигини ошириш учун кўрсаткичлар платформасини (тизимини) ишлаб чиқишдан иборат.

Таҳлилда расмий статистикада тўлиқ акс этмайдиган ННТлар ҳиссасига алоҳида эътибор қаратилган. Жумладан, бенефициарлар ҳаётидаги ўзгаришлар, хизматларга кириш имконияти, жамоатчилик иштироки, заифлик даражаси, иқтисодий имкониятлар ва маҳаллий қарорлар сифати каби омиллар баҳоланади.

Ҳисобот мамлакатлар бўйича маълумотлар, миқдорий баҳолаш, мавжуд очиқ манбалар тадқиқоти, кейслар, фокус-гуруҳ муҳокамалар, интервьюлар ва расмий манбаларга таянади. Маълумотлар тўлиқлиги ва таққосланишидаги фарқлар инобатга олиниб, таҳлил механик қиёслашга эмас, балки ННТлар таъсирининг миллий контекстларда намоён бўлишини очиб беришга қаратилган.

Тадқиқотнинг асосий ёндашуви ННТлар фаолиятини лойиҳалар сони орқали эмас, балки улар натижасида юзага келадиган ижтимоий, институционал ва иқтисодий ўзгаришлар орқали баҳолашдан иборат. Бу ННТларни давлат сиёсати самарадорлигини оширувчи, маҳаллий ривожланиш тўсиқларини камайтирувчи ва жамият учун амалий қиймат яратувчи муҳим субъект сифатида кўриш имконини беради.

1. Адабиётлар шарҳи

1.1. ННТлар ҳиссасининг легитимлиги назарияси ва ун тан олиш муаммоси

Нотижорат ташкилотлар ҳақидаги адабиётлар ННТларнинг ривожланишга қўшган ҳиссаси ҳақидаги адабиётларга нисбатан анча кенг қамровлидир. Аксарият тадқиқотлар ҳуқуқий муҳит, фуқаролик макони, ННТлар ва давлат ўртасидаги муносабатлар, жамоатчилик иштироки, ишонч ҳамда секторнинг ҳолатига бағишланган. Бундан фарқли равишда, ННТлар туфайли иқтисодиётда, ижтимоий соҳада, бошқарувда ва инсонларнинг турмуш сифатида аниқ нима ўзгараётганига тизимли жавоб берадиган нашрлар анча кам учрайди. Бу бўшлиқ нафақат Марказий Осиё учун, балки халқаро адабиётлар учун ҳам хосдир: ҳатто фуқаролик жамияти бўйича катта ҳажмдаги маълумотлар тўпланган мамлакатларда ҳам унинг ривожланишга қўшган ҳиссаси кўпинча билвосита, парчаланган тарзда ёки алоҳида кейслар орқали қайд этилади, яхлит таҳлилий шарҳ сифатида эмас [3], [5], [9], [15].

Ушбу бўшлиқни бартараф этиш учун энг самарали назарий ёндашув сифатида легитимлик назарияси намоён бўлади. Вебернинг классик ёндашувига кўра, легитимлик субъектнинг фаолият юритиш ҳуқуқи жамият томонидан тан олиниши билан боғлиқ бўлиб, у уч асосга таянади: анъанавий, харизматик ва рационал-ҳуқуқий легитимлик [1]. Ташкилотлар назариясида эса легитимлик кенгроқ маънода талқин қилинади: у ташкилотнинг ижтимоий қабул қилинган меъёрлар ва кутилмаларга мос, мақбул ва муносиб деб қабул қилиниши сифатида тушунилади [2]. ННТларни таҳлил қилиш нуқтаи назаридан бу шуни англатадики, уларнинг ҳиссаси ҳақидаги масала фақат дастурларнинг самарадорлиги ҳақидаги масала эмас. Бу, шунингдек, давлат, жамият, бизнес ва донорлар нима учун ННТларни ривожланишнинг мақбул ва қимматли иштирокчиси деб ҳисоблаши ҳақидаги масаладир. Шу сабабли ННТлар ҳиссаси ҳақидаги мунозара уларнинг тан олиниши, ишонч қозониши ва жамоатчилик учун фойдалилиги ҳақидаги мунозара билан узвий боғлиқдир [1], [2].

Легитимлик назарияси ННТларга нисбатан айниқса муҳим аҳамиятга эга, чунки расмий равишда мавжуд бўлиш ҳуқуқи жамият томонидан барқарор тан олинишни автоматик равишда таъминламайди. ННТларнинг ҳисобдорлигига бағишланган адабиётларда кўп марта таъкидланганидек, ННТлар бир вақтнинг ўзида давлат, донорлар, бенефициарлар ва жамиятнинг кутилмаларини қондиришга мажбур. Шу билан бирга, ҳисобдорлик ҳақидаги тасаввурлар ҳам ННТларнинг ўзида, ҳам манфаатдор томонларда парчаланган ва кўп ҳолларда ўзаро мувофиқлаштирилмаган ҳолда қолмоқда [10]. Патрик Килби ишларида ҳам ННТларнинг легитимлиги фақат юридик рўйхатдан ўтиш ёки манфаатларни ифодалаш билан чекланмаслиги кўрсатилган. У ташкилот қадриятлари ва ташкилот ўз фаолиятини кимнинг манфаатлари йўлида амалга ошираётган бўлса, ўша инсонлар олдида ҳисобдорлик механизмларига ҳам таянади [11], [12]. Шундан келиб чиқиб, ННТларнинг ҳиссасини фақат натижалар мажмуаси сифатида эмас, балки кенг маънодаги легитимликни шакллантиришнинг энг муҳим механизмларидан бири сифатида ҳам кўриб чиқиш лозим.

1.2. 1.2. ННТлар ҳиссасини ўлчаш: статистик кўриниш ва методологик чекловлар

Халқаро адабиётларда нотижорат секторнинг статистик кўриниши масаласи муҳим ўрин тутати. БМТнинг миллий ҳисоблар тизимида нотижорат ташкилотлар бўйича қўлланмаси ННТлар алоҳида ва аҳамиятли сектор эканлигини ҳамда улар алоҳида статистик ҳисобга олиниши лозимлигини қайд этган [3]. Нотижорат ва уларга яқин институтлар ҳамда кўнгилли меҳнат бўйича янгиланган ёрдамчи ҳисоб ушбу ёндашувни давом эттириб, фуқаролик жамиятини расмий иқтисодий статистикада янада кўринарли қилишга интилади [4]. Лестер Саламон ва унинг ҳамкасблари томонидан ўтказилган

² Список источников приводится в Приложении 1 к настоящему отчету.

таққослама тадқиқотлар, шунингдек, Ж. Кейсининг таҳлили шуни кўрсатадики, асосий муаммо секторнинг мавжуд эмаслигида эмас, балки унинг кўлами, тузилиши ва ҳиссасини ўлчаш бўйича ўзаро таққосланадиган маълумотларнинг ягона халқаро базаси ҳамда келишилган методологиянинг мавжуд эмаслигидир [6], [7]. Шу тариқа, ННТлар ҳиссасини ўлчаш уларнинг институционал жиҳатдан кўриниши ва тан олинишининг муҳим шартига айланади.

Адабиётларнинг алоҳида бир қисми ННТлар таъсирини ўлчаш масаласига бағишланган бўлиб, бу вазифанинг нақадар мураккаб эканлигини кўрсатади. Таъсирни баҳолашга оид адабиётларда кўп марта таъкидланганидек, ННТларни уларнинг саъй-ҳаракатлари ва бевосита миқдорий натижалари (inputs ва outputs), масалан, лойиҳалар сони, ўқитилган инсонлар, ёрдам олувчилар сони ёки молиялаштириш ҳажмлари орқали баҳолаш анча осон ҳисобланади. Бироқ бенефициарлар аҳволидаги ўзгаришлар ва узоқ муддатли таъсир (outcomes ва impact), яъни инсонлар, ҳамжамиятлар ва институтлар ҳаётидаги барқарор ўзгаришлар орқали баҳолаш анча мураккабдир [8]. Таъсирни баҳолаш узоқ муддатли ўзгаришларни муайян ННТлар фаолияти билан боғлиқлигини исботлаш муаммоси, шунингдек, турли ташкилотлар ва платформалар маълумотларининг ўзаро таққосланмаслиги билан қийинлашади [8], [10]. Фуқаролик жамияти ва ривожланишни мамлакатлараро таққослашга асосланган адабиётлар ҳам тадқиқотчилар кўпинча ўлчовнинг қатъийлиги ва реал сиёсат учун долзарблик ўртасида танлов қилишга мажбур бўлишини кўрсатади: мавжуд маълумотлар, одатда, секторнинг кенг кўламли ва узоқ муддатли ҳиссаси ҳақида ишончли хулоса чиқариш учун етарли эмас [9]. Айнан шу сабабли ННТлар ҳиссасини тўғридан-тўғри миқдорий баҳолашга қаратилган уринишлар кам учрайди, муҳокамалар эса кўп ҳолларда ташкилотларнинг жамоатчиликка таъсирига эмас, балки уларнинг ички самарадорлигига кўпроқ йўналтирилади [8]–[10].

1.3. ННТлар институционал акторлар сифатида: фуқаролик макони, бошқарувнинг ҳисобдорлиги ва ривожланиш шарт-шароитлари

ННТларни фақат хизмат кўрсатувчи тузилмалар эмас, балки институционал муҳитга таъсир кўрсатувчи акторлар сифатида ҳам баҳолаш лозим. К. Херролд ва Х. Абу-Асси тадқиқотлари шуни кўрсатадики, ижтимоий хизматларга йўналтирилган ННТлар ҳам фуқаролар иштирокини кенгайтириш, маҳаллий амалиётларни ўзгартириш ва жамоатчилик билан ҳамкорлик қилиш орқали кенгроқ институционал таъсир яратиши мумкин [13].

Шу нуқтаи назардан, ННТлар ҳиссаси хизмат кўрсатиш шаклида намоён бўлса-да, унинг натижалари кўпинча институционал хусусият касб этади: билим ва стандартларни тарқатиш, ёрдам кўрсатиш амалиётларини ўзгартириш, шунингдек, илгари «кўринмас» бўлган муаммоларни жамоатчилик ва бошқарув кун тартибига олиб чиқиш [13], [15].

ННТларнинг иқтисодий муҳитга таъсири ҳам кўп ҳолларда билвосита, аммо муҳимдир. Жаҳон банки инвестиция муҳитини бизнес ва инвестициялар ҳаётий жараёнга таъсир этувчи ҳуқуқий, маъмурий ва институционал тўсиқлар мажмуаси сифатида тавсифлайди [24]. Шу маънода, хизматлардан фойдаланиш, инфратузилма, кўникмалар ва ахборотдаги бўшлиқларни аниқлайдиган ННТлар хусусий сектор учун барқарор ва башорат қилинадиган муҳит шаклланишига ҳам ҳисса қўшади.

OECD ишонч, шаффофлик ва ҳисобдорликни узоқ муддатли капитал, иқтисодий ўсиш ва молиявий барқарорликнинг муҳим шартлари билан боғлайди [26]. ННТлар тадбиркорлик, стартаплар, салоҳиятни ошириш ва давлат бюджетига тушадиган юкни камайтиришда иштирок этиши, шунингдек, бизнес ва жамоатчилик кун тартиби ўртасида воситачи бўлиши мумкин [15], [17].

Фуқаролик маконига оид адабиётлар ҳам ННТлар ролини кенгроқ талқин қилади. UNDP ва ICNL материалларида фуқаролар иштироки учун қулай муҳит ижтимоий бирдамлик ва барқарор

ривожланишнинг муҳим омили сифатида кўрсатилади [5]. Демак, ННТлар ҳиссаси фақат хизматлар билан чекланмай, иштирок каналлари, жамоатчилик қайтар алоқаси, ўзини ўзи ташкил этиш, ҳамжиҳатлик ва ишончни шакллантиришни ҳам қамраб олади [5], [6].

Шунингдек, ННТлар эксперт-ижтимоий мониторинг тизимининг қўшимча элементи сифатида қаралиши мумкин. Улар ислохотлар муҳокамасида иштирок этиш, қайтар алоқани етказиш ва қарорларнинг манзиллилигини ошириш орқали бошқарув сифатини кучайтиради. OECD очиқ ҳукумат ва фуқаролар иштирокини шаффофлик, ҳисобдорлик ва қарорлар сифати билан, Жаҳон банки эса ислохотлар ижроси, ҳисобдорлик ва маҳаллий натижалар барқарорлиги билан боғлайди [25], [27].

Буюк Британия тажрибаси ННТлар легитимлигини институционал мустаҳкамлашнинг муҳим намунасидир. Англия ва Уэльс Хайрия ишлари бўйича комиссияси жамоатчилик ишончини ошириш, жамоатчилик манфаати (public benefit) талабини тушунтириш, васийлар масъулиятини таъминлаш, ресурслардан самарали фойдаланиш ва ҳисобдорликни кучайтириш вазифаларини бажаради [20]. Комиссиянинг 2024–2029-йилларга мўлжалланган стратегияси адолатли, мувозанатли ва мустақил тартибга солишни сектор барқарорлиги ва жамоатчилик ишончининг асоси сифатида белгилайди [21].

Ушбу моделнинг амалий аҳамияти очиқ реестр, очиқ маълумотлар тўпламлари ва стандартлаштирилган йиллик ҳисоботлар орқали намоён бўлади [28], [30]. Ташкилотлар ҳар йили ўз мақсадларини жамоатчилик манфаати учун қандай амалга оширганини тушунтириши талаб этилади, бу эса ҳуқуқий мақомни очиқ натижалар билан боғлайди [31]. Шу билан бирга, хайрия ташкилотлари қонун доирасида ва ўз мақсадларига мувофиқ равишда жамоатчилик муҳокамаларида иштирок этиш ҳуқуқига эга [22].

2025-йилги Public Trust in Charities тадқиқоти Англия ва Уэльсда хайрия ташкилотларига ишонч барқарор юқори эканини, регулятор ва унинг роли ҳақидаги хабардорлик эса секторга ишончни мустаҳкамлашни кўрсатади [29].

Шу тариқа, Британия тажрибаси ННТлар легитимлиги фақат уларнинг натижалари билан эмас, балки мустақил тартибга солиш, очиқ маълумотлар, стандартлаштирилган ҳисоботдорлик, жамоатчилик иштироки қоидалари ва ишончни мунтазам ўлчаш орқали ҳам мустаҳкамланишини кўрсатади. Марказий Осиё учун бу ёндашув айниқса муҳим: у ННТлар ҳиссасини тўлиқ таъсир баҳоси сифатида ўлчамаса-да, сектор фаолияти кўринмас бўлиб қолмаслиги учун зарур бўлган ўлчанувчанлик, таққосланувчанлик ва ишонч инфратузилмасини яратади.

1.4. Марказий Осиёда ННТлар: ўлчаш тақчиллиги ва легитимликни мустаҳкамлаш вазифалари

Марказий Осиё шароитида ННТлар ҳиссасини баҳолаш нафақат академик, балки секторнинг жамоатчилик томонидан эътироф этилиши билан боғлиқ амалий масала ҳамдир. Масалан, Қирғизистонда ННТлар асосан қонун ва расмий тартибларга асосланган легитимликка эга бўлиб, уларнинг аъъанавий ва харизматик легитимлиги нисбатан заиф ифодаланган. [15]. ННТлар фаолияти натижалари ҳақида тизимли ва тушунарли ахборотнинг етишмаслиги ишончсизлик, салбий стереотиплар ва секторнинг «вайронкор» роли ҳақидаги қарашларни кучайтириши мумкин [15].

Шу нуқтаи назардан, Вебернинг легитимлик назарияси мазкур тадқиқот учун муҳим назарий асос бўлиб хизмат қилади. У ННТларнинг исботланган ва жамоатчиликка кўринадиган ҳиссаси уларнинг харизматик легитимлигини кучайтириши, кейинчалик эса янада барқарор ижтимоий тан олинishi асосини шакллантириши мумкинлигини тушунтириш имконини беради [15].

Марказий Осиёда фуқаролик жамияти ва ННТларнинг ривожланишга қўшган ҳиссасига оид тадқиқотлар чекланган. Мавжуд адабиётларда асосий эътибор кўпроқ сектор ҳолати, ННТларга муносабат ва қарорлар қабул қилишда иштирок имкониятларига қаратилган [16]. Халқаро адабиётларда ҳам фуқаролик жамияти ташкилотларининг камбағалликни қисқартириш ва узоқ муддатли ривожланишга таъсири етарлича ёритилмаган; кўп ҳолларда баҳолашлар ЯИМ ёки бошқа чекланган миқдорий кўрсаткичлар билан чегараланади [16].

Шу сабабли минтақа учун асосий муаммо шундаки, ННТлар мавжуд ва ривожланиш жараёнларига таъсир кўрсатади, аммо уларнинг ҳиссасини ифодалаш учун институционал ва статистик тил ҳали етарлича шаклланмаган. Айрим ҳолларда расмий ОАВ ҳам ННТларнинг нотижорат табиатини инобатга олмасдан, уларни реклама тушумлари манбаи сифатида кўради.

Постсовет маконидаги эмпирик тадқиқотлар ҳам ННТлар ҳиссасига кенгроқ ёндашиш зарурлигини тасдиқлайди. ЦИРКОН маълумотларига кўра, секторни баҳолаш ННТлар тарихи ва профессионаллашувидан тортиб, уларнинг жамоатчилик фикри, хайрия маданияти, ўзгаришлар жараёни ва ҳатто ЯИМга таъсиригача бўлган кўп қиррали ёндашувни талаб қилади [17]. Сектор профессионаллашуви, экспертиза, инфратузилма ва янги касбий ролларнинг шаклланиши ННТларнинг институционал аҳамиятини оширган [17].

Шу билан бирга, адабиётлар ННТлар ҳиссасини тўлиқ бир ўлчовли кўрсаткичлар орқали баҳолаб бўлмаслигини кўрсатади. У статистик маълумотлар, эксперт баҳолари ва кейсларга асосланган далиллар уйғунлиги орқали таҳлил қилиниши лозим [7], [8], [17].

Фуқаролик фаоллигига оид тадқиқотлар ҳам муҳим контекст яратади: CIVICUS, HSE ва CAF тадқиқотлари фуқаролик жамиятини фақат ташкилотлар сони билан эмас, балки одамларнинг ёрдам кўрсатиш, кўнгиллилик, хайрия ва жамоатчилик иштирокидаги фаоллиги орқали ҳам баҳолаш зарурлигини кўрсатади [6], [14], [18], [19]. Бироқ бу тадқиқотлар асосан фуқаролик муҳити ва фаоллик кўламини тавсифлайди; улар ННТларнинг турмуш сифати, ижтимоий муаммолар ва институционал ўзгаришларга таъсирини тўлиқ очиб бера олмайди [6], [14], [18], [19].

Адабиётлар шарҳи бир неча асосий хулосани шакллантиради. Биринчидан, ННТлар ҳиссаси масаласи сектор ҳолати ва фуқаролик маконига нисбатан камроқ ўрганилган. Иккинчидан, легитимлик назарияси ҳисса, ишонч, эътироф ва жамоатчилик учун аҳамиятлиликини боғловчи самарали назарий ёндашувдир. Учинчидан, статистик ҳисобга олиш стандартлари секторни кўринарли қилади, аммо унинг ижтимоий ва институционал таъсирини тўлиқ қамраб олмайди. Тўртинчидан, ННТлар ҳиссасини фақат ижтимоий натижалар орқали эмас, балки бошқарув ҳисобдорлиги, институционал тўсиқларни камайтириш, хусусий сектор ва инвестициялар учун шаффоф ҳамда башорат қилинадиган муҳит яратишдаги роли орқали ҳам баҳолаш зарур.

Шу боис Марказий Осиё мамлакатлари учун асосий вазифа ННТлар секторини фақат тавсифлаш эмас, балки унинг ҳиссасини ўлчанадиган, тушунарли ва жамоатчилик учун аҳамиятли қиладиган баҳолаш тизимини ишлаб чиқишдан иборат [1]–[5], [10], [15]–[17].

2. Методологик ёндашув ва таҳлил чекловлари

2.1. Тадқиқотнинг умумий мантиғи

Тадқиқот ННТларни ривожланишнинг мустақил иштирокчилари сифатида тушунишга асослани, уларнинг ҳиссаси бир вақтнинг ўзида бир нечта ўлчамларда намоён бўлади. Бир томондан, ННТлар иқтисодиётнинг бир қисми ҳисобланади: иш ўринлари яратади, меҳнатга ҳақ тўлайди, ресурсларни жалб қилади, солиқлар тўлайди, товарлар ва хизматлар харид қилади. Иккинчи томондан, уларнинг аҳамияти устав фаолияти билан боғлиқ: хизматлар кўрсатиш, эҳтиёжманд гуруҳлар билан ишлаш, давлат ислохотларини ишлаб чиқиш ва мониторинг қилишда иштирок этиш, маҳаллий ташаббусларни ривожлантириш, ижтимоий интеграция, ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ва бенефициарларнинг иқтисодий имкониятларини қўллаб-қувватлаш.

Шу муносабат билан тадқиқот ННТлар ҳиссасини бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган бир нечта блоклар орқали кўриб чиқди: секторнинг иқтисодиётга қўшган институционал ҳиссаси; мамлакат ривожланиши экотизимида ННТларнинг роли; ижтимоий ҳисса; устав фаолиятининг иқтисодий ҳиссаси; ННТлар иштирокининг мавзувий харитаси; яратилаётган ечимларнинг сифат хусусиятлари. Бундай ёндашув баҳолашни фақат молиявий ёки лойиҳавий кўрсаткичларга келтириб қўйишдан қочиш ва ННТларни ривожланишда иштирок этишнинг турли шакллари орқали ижтимоий қиймат яратувчи сектор сифатида кўрсатиш имконини бери.

ННТларнинг ривожланиш шарт-шароитларини яхшилашга қўшган ҳиссаси алоҳида аҳамиятга эга. У ислохотлар ва қарорларни амалга ошириш жараёнидаги муаммоларни аниқлаш, хизматлар ва дастурларни такомиллаштиришда иштирок этиш, маҳаллий инфратузилмани ривожлантириш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ҳамда аҳоли ва хусусий секторнинг иқтисодий фаоллигига таъсир кўрсатувчи тўсиқлар ҳақида давлат ва ҳамкорларга ахборот етказиш орқали намоён бўлади. Бундай ҳисса ҳар доим ҳам тўғридан-тўғри макроиқтисодий кўрсаткичларда акс этмайди, бироқ бошқарув сифати, ҳудудларнинг инвестициявий жозибадорлиги ва маҳаллий ривожланиш барқарорлиги учун юқори аҳамиятга эга.

Таҳлил объекти сифатида нотижорат мақомига эга бўлган барча расман рўйхатдан ўтган ташкилотлар эмас, балки, аввало, ижтимоий фойдали маҳсулот яратадиган ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишда иштирок этадиган ННТлар танлаб олинди. Мамлакат ҳисоботларида босқичма-босқич танлаб олиш мантиғи қўлланилди: рўйхатдан ўтган ташкилотларнинг умумий сонини қайд этиш, фаолият юритаётган ва фаол ишлаётган ташкилотларни ажратиб кўрсатиш, шунингдек, тадқиқот доирасига кирмайдиган тузилмаларни чиқариб ташлаш (масалан: сиёсий ва диний ташкилотлар, уй-жой мулкдорлари ширкатлари ва касаба уюшмалари ҳамда бошқалар).

2.2. Ахборот тўплаш усуллари ва манбалари

Тадқиқот миқдорий ва сифат таҳлилларини бирлаштирувчи аралаш усулга асосланган. Миқдорий қисм ННТларни иқтисодиёт иштирокчилари сифатидаги институционал ҳиссасини баҳолаш учун қўлланилди: бандлик, меҳнатга ҳақ тўлаш, солиқ ва ижтимоий ажратмалар, молиявий тушумлар, товарлар ва хизматлар хариди, ялпи қўшилган қийматга қўшилган ҳисса ва маълумотлар мавжуд бўлган бошқа кўрсаткичлар. Сифат қисми эса ННТларнинг ривожланишдаги роли, уларнинг давлат билан ўзаро ҳамкорлиги, устав фаолиятининг ижтимоий ва иқтисодий самараси, шунингдек, бенефициарлар, хизматлар, ҳамжамиятлар ва бошқарув амалиёти учун юзага келадиган ўзгаришларни таҳлил қилиш учун қўлланилди.

Ахборот базасининг асосини Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон ва Ўзбекистон бўйича мамлакат ҳисоботлари, кабинет тадқиқотлари материаллари, муваффақият тарихлари, фокус-гуруҳ муҳокамалари ва интервьюлар маълумотлари, шунингдек, минтақа мамлакатларининг

мавжуд расмий статистик, солиқ, бюджет ва маъмурий маълумотлари ташкил этди. Миқдорий маълумотлар етарли бўлмаган ёки ўзаро таққослаб бўлмайдиган ҳолатларда таҳлил ННТлар ҳиссасининг хусусияти ва жамоатчилик учун аҳамиятини кўрсатиш имконини берувчи сифат материаллари, эксперт баҳолари, амалиётлар тавсифи ва кейсларга таянди.

Мамлакат тадқиқотларида бирламчи сифат маълумотлари фокус-гурӯх муҳокамалари ва ярим тузилмалаштирилган интервьюлар орқали йиғилди. Уларда фаол ННТлар вакиллари, давлат органлари, маҳаллий бошқарув органлари, экспертлар ҳамжамияти, ҳамкор ташкилотлар ва тегишли соҳаларда ННТлар фаолиятдан хабардор бўлган бошқа иштирокчилар қатнашдилар. Респондентларни танлаш тасодифий бўлмаган эксперт ёндашувига асосланди ва амалий тажрибага, тасдиқланган натижаларга ҳамда ННТлар фаолиятини ҳам, ушбу фаолият натижасида юзага келадиган ўзгаришларни ҳам тавсифлаб бериш қобилиятига эга ташкилотлар ва иштирокчиларга қаратилди.

Иккиламчи миқдорий маълумотлар асосан кабинет таҳлили орқали йиғилди. Манба сифатида давлат рўйхатга олиш органлари, статистика идоралари, солиқ органлари, очиқ бюджет маълумотлари, ННТларга ихтисослашган порталлар, идоравий маълумотлар базалари ва ташкилотларнинг йиғма ҳисоботлари хизмат қилди. Имкон қадар ННТларни иш берувчилар, солиқ тўловчилар, хизматлар ишлаб чиқарувчилар, ресурсларни олувчилар ва «қайта тақсимловчилар», товарлар ва хизматлар истеъмолчилари, шунингдек, давлат ва маҳаллий дастурлар иштирокчилари сифатида тавсифловчи кўрсаткичлар таҳлил қилинди.

2.3. Таҳлилий ёндашув

Тадқиқотнинг таҳлилий ёндашуви фаолият тавсифидан ҳиссани баҳолашга ўтиш тамойилига асосланди. Тадбирлар, лойиҳалар, нашрлар ёки иштирокчилар сони ахборотнинг бошланғич даражаси сифатида кўриб чиқилди, аммо асосий эътибор ННТлар қандай вазифаларни бажаргани, қайси гуруҳлар қўллаб-қувватлангани, қайси тўсиқлар камайтирилгани, қандай қарорлар ўзгаргани, қандай ресурслар жалб қилингани ва амалиётнинг қайси элементлари мустақамланиши ёки кенгайтирилиши мумкинлигига қаратилди.

Мазмунан таҳлил уч даражани қамраб олди.

Секторнинг базавий ҳисоби: рўйхатдан ўтган, фаолият юритаётган ва фаол ташкилотлар сони, бандлик, меҳнатга ҳақ тўлаш фонди, солиқлар, молиявий тушумлар, молиялаштириш манбалари, кўнгиллилик ва бенефициарлар сони. Функционал ҳисса: хизматлар кўрсатиш, эҳтиёжманд гуруҳлар билан ишлаш, ислохотларни ишлаб чиқишда иштирок этиш, дастурлар ва хизматларни амалга оширишни яхшилашда иштирок этиш, тадбиркорлик ва иқтисодий кўникмаларни ривожлантириш, жамоатчилик мониторинги, ресурсларни жалб қилиш, кўнгиллилик, ижтимоий тадбиркорлик ва маҳаллий ташаббуслар. Натижалар ва таъсир: хизматлардан фойдаланиш имкониятларининг ўзгариши, эҳтиёжмандлик даражасининг камайиши, бандлик ва даромадларнинг ошиши, турмуш сифатининг яхшиланиши, институционал ўзгаришлар, дастурлар ва қарорларни амалга ошириш сифатининг яхшиланиши, тадбиркорлик ва маҳаллий иқтисодий фаоллик учун шароитларнинг ривожланиши, шунингдек, лойиҳалар яқунланганидан кейин натижаларнинг барқарорлиги.

ННТлар ҳиссасининг сифат хусусиятларига — ўзига хослик, инновационлик, самарадорлик, барқарорлик ва ривожланишни етиб бориши қийин бўлган, четда қолган ҳамда эҳтиёжманд гуруҳлар ва ҳудудларга «етказиб бериш» функциясига алоҳида эътибор қаратилди. Ушбу хусусиятлар, айниқса, миқдорий баҳолаш натижанинг бутун ижтимоий қийматини акс эттира олмаган ҳолатларда, ННТлар ҳиссасининг табиатини тавсифлаш учун қўлланилди. Улар ННТлар тор ёки етиб бориши қийин бўлган гуруҳлар учун қандай ечимлар яратаётганини, қандай янги ёндашувларни жорий қилаётганини, чекланган ресурслардан қандай фойдаланаётганини, қайси амалиётлар сиёсат ёки хизматларда мустақамланиши мумкинлигини ҳамда қўллаб-қувватлаш стандарт механизмлар орқали қамраб олиш қийин бўлган инсонлар ва ҳудудларга қандай етиб бораётганини кўрсатиш имконини берди.

2.4. Ўзгаришлар назариясининг элементлари

Тадқиқот қуйидаги ўзгаришлар назариясига таянади: давлат, бизнес, донорлар ва жамият томонидан ННТлар ҳиссасини янада аниқроқ тушуниш нафақат сектор билан ҳамкорликни кенгайтиришга, балки бошқарув сифатини ошириш, ҳудудларни ривожлантириш ва иқтисодий фаоллик учун шароитларни яхшилашда унинг салоҳиятидан янада тўлиқроқ фойдаланишга ҳам кўмаклашиши мумкин. Агар ННТлар ҳиссаси фақат лойиҳавий фаоллик ёки хизматлар кўрсатиш сифатида эмас, балки ташкилий тўсиқларни камайтириш, қарорларни амалга ошириш сифатини яхшилаш, тадбиркорлик кўникмаларини, маҳаллий хизматлар ва инфратузилмани ривожлантириш қобилияти сифатида ҳам кўринса, бу янада барқарор инвестиция муҳити ва хусусий сектор ривожланиши учун замин яратади.

Ушбу мантиқ ННТлар ҳиссасини баҳолаш нафақат тадқиқотчилик, балки амалий аҳамиятга ҳам эга эканлигини назарда тутати. **Агар давлат органлари ННТларнинг ҳиссаси ва салоҳиятини ҳамкор сифатида яхшироқ кўрса, улар ҳамкорлик, молиялаштириш ва натижаларни ҳисобга олишнинг барқарор механизмларини шакллантириш учун кўпроқ асосга эга бўлади. Агар бизнес ННТларнинг имкониятларини яхшироқ тушунса, у уларни корпоратив ижтимоий масъулият дастурларини, ижтимоий инвестициялар ва маҳаллий ҳамжамиятларни ривожлантириш ташаббусларини амалга оширишда ҳамкор сифатида кўриб чиқиши мумкин. Агар ННТларнинг ўзи ўз натижаларини яхшироқ ҳужжатлаштирса ва тақдим этса, бу уларнинг кўринишини, секторга бўлган ишончни ва ривожланиш кун тартибини шакллантиришда иштирок этиш қобилиятини оширади**

1-расм. Ўзгаришлар назарияси

2.5. Натижаларни талқин қилишга ёндашув

Натижаларни талқин қилиш минтақавий синтез усулига таянди. Ҳисобот барча мамлакатларни ҳар қандай ҳолатда ҳам бир хил схема бўйича тақдим этишни мақсад қилмайди. ННТлар ҳиссаси турли мамлакатларда турли каналлар орқали намоён бўлади: айрим ҳолларда иқтисодий кўрсаткичлар яхшироқ мавжуд бўлса, бошқа ҳолларда кейслар, эксперт иштироки, давлат дастурлари, жамоатчилик мониторинги, ижтимоий хизматлар ёки етиб бориши қийин бўлган гуруҳлар билан ишлаш муҳимроқ аҳамият касб этади. Шунинг учун хулосалар мамлакатлар рейтинги сифатида эмас, балки моделлар, функциялар ва такрорланувчи қонуниятларни умумлаштириш сифатида шакллантирилади. Мисоллар (кейслар) ва муваффақият тарихлари йиғма маълумотларда ҳар доим ҳам кўринмайдиган ўзгаришларни намоён этиш учун қўлланилди.

2.6. Чекловлар

Тадқиқот маълумотларнинг бир хил эмаслиги, миллий ҳисобга олиш тизимларидаги фарқлар, статистик ахборотдан фойдаланиш имкониятларининг чекланганлиги ва мамлакат материалларининг турлича чуқурлиги билан боғлиқ қатор чекловларга эга. Асосий чеклов шундан иборатки, ННТларнинг лойиҳавий ҳисоботдорлиги ҳар доим ҳам ҳиссани баҳолаш билан тенг эмас. Тадбирлар, иштирокчилар ёки нашрлар сони фаолликни акс эттиради, бироқ инсон, оила, ҳамжамият, хизмат ёки бошқарув тизими учун нималар ўзгарганини ҳар доим ҳам кўрсатмайди. Узоқ муддатли ўзгаришлар — эҳтиёжмандлик даражасининг пасайиши, натижаларнинг барқарорлиги,

турмуш сифати ўзгариши, бандликнинг ошиши, хизматлардан фойдаланиш имкониятларининг яхшиланиши ёки бошқарув амалиётининг ўзгариши — янада мураккаб индикаторлар, маълумотларни йиғиш ва қайта ишлаш тизимлари ҳамда мунтазам мониторингни талаб қилади. Бундай механизмлар эса ҳозирча минтақада чекланган даражада қўлланилмоқда.

Тўғридан-тўғри миқдорий таққослаш чекловлари

Мамлакатларни тўғридан-тўғри миқдорий таққослаш таърифлар, маълумотлар манбалари, даврлар, ташкилотлар қамрови ва статистикадан фойдаланиш имкониятларидаги фарқлар билан чекланади. Айрим мамлакат материалларида рўйхатдан ўтган, фаолият юритаётган ва фаол ишлаётган ташкилотлар ўзаро фарқланса, бошқалари маъмурий реестрлар, ҳисобот маълумотлари ёки ташкилотларнинг танланма гуруҳлари маълумотларига таянади. Бундан ташқари, барча мамлакатларда ҳам сектор бўйича ўзаро таққосланадиган макроиқтисодий кўрсаткичлар мавжуд эмас. Айрим ҳолатларда бандлик, солиқлар, меҳнатга ҳақ тўлаш фонди, молиявий тушумлар ёки ялпи қўшилган қийматни баҳолаш мумкин бўлса, бошқа ҳолатларда ННТлар ҳиссаси давлат дастурларида иштирок этиш, кейслар, экспертлик фаолияти, жамоатчилик мониторинги ёки ижтимоий хизматлар орқали яхшироқ намоён бўлади. Ҳатто маълумотлар мавжуд бўлган ҳолатларда ҳам кўрсаткичлар турли даврлар, ташкилий-ҳуқуқий шакллар ва ташкилотлар гуруҳларига тааллуқли бўлиши мумкин.

Шунинг учун ҳисобот миқдорий таққослашда сунъий симметриядан қочади. Унинг вазифаси ННТларнинг институционал, ижтимоий, иқтисодий ва бошқарувга оид ҳиссаси турли миллий шароитларда қандай намоён бўлишини аниқлашдан иборат.

Далиллар базасининг чекловлари

Минтақа мамлакатларида ННТлар ҳиссаси бўйича далиллар базаси турлича бўлиб қолмоқда, натижаларнинг бир қисми эса вақт оралиғи билан намоён бўлади. Масалан, ўқитиш бир неча ойдан кейин бандлик ёки даромадларга таъсир қилиши мумкин; жамоатчилик мониторинги — тавсиялар кўриб чиқилганидан кейин қарорлар сифатига таъсир қилиши мумкин; эҳтиёжманд гуруҳлар билан ишлаш эса ўлчаш қийин бўлган хавфларнинг камайишига олиб келиши мумкин. Қўшимча чекловлардан бири ННТларнинг ўз фаолиятини баҳолашдаги паст фаоллиги ҳисобланади. Кўплаб ташкилотлар ҳисоботларни, аввало, донорлар ёки давлат органлари учун тайёрлайди, ривожланишга қўшилган ҳиссани тизимли баҳолаш учун эмас. Бу маълумотларнинг ўзаро таққосланишини пасайтиради ва минтақавий умумлаштиришни, айниқса outcomes ва impact қисмида, қийинлаштиради.

Институционал ҳиссани миқдорий баҳолаш чекловлари

Миқдорий маълумотлар барча мамлакатларда ҳам мавжуд эмас ва уларни ННТ сектори бўйича ҳар доим ҳам ўзаро таққосланадиган шаклда ажратиб олиш мумкин эмас. Айрим мамлакатларда статистик, солиқ ва рўйхатга олиш маълумотлари бир-биридан фарқ қилади. Бошқа ҳолатларда эса ахборот фақат ҳисобот тақдим этган, тадқиқотда иштирок этган ёки махсус маълумотлар базаларига киритилган ташкилотлар бўйича мавжуд бўлади.

Шу муносабат билан ННТларнинг институционал ҳиссаси эҳтиёткорлик билан кўриб чиқилади: у секторнинг бандлик, солиқлар, молиявий оқимлар, харидлар, ресурсларни жалб қилиш ва қўшилган қиймат яратишдаги роли ҳақидаги мавжуд далиллар йиғиндиси сифатида баҳоланади. Маълумотлар имкон берган жойларда миқдорий ҳисоб-китоблар ва таққослашлар қўлланилади; маълумотлар чекланган ҳолларда эса асосий эътибор сифат тавсифига ва ҳисобга олишдаги бўшлиқларни аниқлашга қаратилади. Тадқиқот доирасига бизнес уюшмалари ва тижорат ташкилотларининг соҳавий бирлашмалари ҳам киритилмади. Бу тузилмалар Марказий Осиёнинг барча мамлакатларида кенг тарқалган бўлиб, шубҳасиз, хусусий секторни ривожлантиришга катта ҳисса қўшади. Бироқ уларнинг фаолияти асосан тижорат секторини ривожлантиришга қаратилган, гарчи улар кўпинча нотижорат ташкилотлари шаклида фаолият юритса ҳам.

3. ННТ секторининг минтақавий портрети

3.1. Секторнинг умумий тавсифи

Марказий Осиё мамлакатларидаги нотижорат ташкилотлар ривожланишда фуқаролар иштирокининг ташкилий шаклини ифодалайди ҳамда давлат институтлари, бозор, оила ва маҳаллий ҳамжамиятлар ўртасида ўзига хос ўрин эгаллаган ҳолда ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг мустақил объекти сифатида намоён бўлади. Уларнинг аҳамияти манзилли ёндашувни, ишончни, касбий ихтисослашувни ва инсонлар билан барқарор мулоқотни талаб қиладиган жамоатчилик эҳтиёжлари билан ишлаш қобилияти орқали белгиланади. Шу жиҳатдан ННТлар давлат дастурлари, бозор механизмлари ёки оила ресурслари эҳтиёжманд гуруҳлар, алоҳида ҳудудлар ва маҳаллий ҳамжамиятларнинг эҳтиёжларига ҳар доим ҳам ўз вақтида ва тўлиқ жавоб бериш имконини бермайдиган ҳолатларда ривожланиш тизимини тўлдиради.

ННТлар тижорат ташкилотларидан фаолияти фойда олиш ва уни тақсимлашга қаратилмаганлиги билан фарқ қилади. Бу уларга жамоатчилик эҳтиёжи юқори бўлган, аммо бозор рентабеллиги чекланган соҳаларда фаолият юритиш имконини беради. Шу сабабли ННТ секторининг амалий аҳамияти жамоатчилик эҳтиёжларини хизматларга, ташаббусларга, эксперт ечимларига ва инсонларга манзилли ёрдамга айлантириш қобилияти билан белгиланади.

Минтақа ННТларини бирлаштириб турувчи жиҳат шундан иборатки, улар асосан жамоатчилик учун аҳамиятли соҳаларда фаолият юритади: ижтимоий ҳимоя, соғлиқни сақлаш, таълим, одил судловдан фойдаланиш имконияти, аёллар, ёшлар ва ногиронлиги бўлган шахсларни қўллаб-қувватлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, маҳаллий ривожланиш, камбағалликка қарши курашиш, тадбиркорликни ривожлантириш ва фуқароларнинг қарорлар қабул қилишда иштирок этиши. Кўп ҳолатларда ушбу йўналишлар ёрдам, ҳамроҳлик ва жамоатчилик мониторингига бўлган талаб стандарт маъмурий механизмлар имкониятларидан юқори бўлган соҳалар билан мос келади.

Шу билан бирга, Марказий Осиёдаги ННТ сектори бир хил эмас. Ташкилотларнинг бир қисми барқарор институционал базага, ходимларга, мунтазам ҳисоботдорликка, давлат ва донорлар билан ҳамкорлик тажрибасига эга. Бошқа қисми эса лойиҳавий ёндашув асосида ишлайди ёки кичик жамоа фаоллигига боғлиқ бўлади. Айрим мамлакатларда давлат дастурларига яқин интеграциялашган йирик жамоат бирлашмалари ва ташкилотлар муҳим роль ўйнайди; бошқа мамлакатларда эса аҳолининг муайян гуруҳлари билан ишлайдиган экспертлик, сервис, ҳуқуқни ҳимоя қилиш, хайрия ва маҳаллий ташкилотлар устунлик қилади. Секторнинг умумий хусусияти ташкилот ичида бир нечта функцияларнинг уйғунлашганидир. Кўплаб ННТлар бир вақтнинг ўзида хизматлар кўрсатади, адвокация билан шуғулланади, давлат билан маслаҳатлашувларда иштирок этади, ўқув тадбирлари ўтказиши, бенефициарларга амалий муаммоларни ҳал қилишда ёрдам беради ва эксперт таклифларини ишлаб чиқади, яъни уларнинг фаолияти аралаш хусусиятга эга.

МИСОЛ

Қирғизистон: кўплаб ННТлар учун хизматлар кўрсатиш, манфаатларни илгари суриш ва ривожланиш сиёсатида иштирок этиш ўртасидаги чегара шартли ҳисобланади.

Қирғизистонда фаол ишлаётган 110 та ННТ ўртасида ўтказилган сўров натижаларига кўра, ташкилотларнинг 48,2 фоизи бир вақтнинг ўзида ҳуқуқларни ҳимоя қилиш фаолияти / адвокация ва хизматлар кўрсатиш билан шуғулланади; 37,3 фоизи асосан хизматлар кўрсатади; 14,5 фоизи эса асосан ҳуқуқларни ҳимоя қилиш фаолияти ва қарорлар қабул қилиш жараёнларида иштирок этиш билан шуғулланади. Бундай тузилма кўплаб ННТлар учун хизматлар кўрсатиш, манфаатларни илгари суриш ва ривожланиш сиёсатида иштирок этиш ўртасидаги чегара шартли эканлигини кўрсатади: инсон ёки ҳамжамият муаммоси билан ишлаш кўпинча мазкур воситаларнинг барчасидан бир вақтнинг ўзида фойдаланишни талаб қилади.

Минтақа учун бу хусусият айниқса муҳимдир: ННТлар кўпинча битта хизматнинг тор доирадаги етказиб берувчилари эмас, балки муайян ижтимоий, иқтисодий ёки ҳуқуқий муаммолар атрофида шаклланган комплекс компетенциялар марказлари ҳисобланади.

Бундай фаолият тузилмаси кўплаб ННТлар учун хизматлар кўрсатиш, манфаатларни илгари суриш ва ривожланиш сиёсатида иштирок этиш ўртасидаги чегара шартли эканлигини кўрсатади: инсон ёки ҳамжамият муаммоси билан ишлаш кўпинча мазкур воситаларнинг барчасидан бир вақтнинг ўзида фойдаланишни талаб қилади.

3.2. Ташкилий шакллар

Амалда ННТ сектори таркибига жамоатчилик-ҳуқуқий шакллари ва функциялари жиҳатидан жуда турли хил ташкилотлар кириши мумкин: жамоат бирлашмалари, жамоат фондлари, ассоциациялар, хайрия ташкилотлари, ногиронлиги бўлган шахслар ташкилотлари, ёшлар ва хотин-қизлар бирлашмалари, касбий ва мавзули тармоқлар, ижтимоий хизматлар кўрсатувчи ташкилотлар, шунингдек муайян ижтимоий аҳамиятга эга вазибалар атрофида ташкил этилган тузилмалар. Шунинг учун ҳиссани баҳолашда расман рўйхатдан ўтган сектор билан ижтимоий-иқтисодий ривожланишда амалда иштирок этаётган ташкилотлар қисмини бир-биридан фарқлаш муҳим аҳамиятга эга.

3.3. Рўйхатдан ўтган, фаолият юритаётган ва фаол ишлаётган ташкилотлар

ННТлар ҳиссасини баҳолашдаги умумий муаммолардан бири рўйхатдан ўтган, фаолият юритаётган ва фаол ишлаётган ташкилотлар ўртасидаги фарқдир. Фақат рўйхатдан ўтганликнинг ўзи мунтазам фаолият, ходимлар, лойиҳалар, ҳисоботдорлик ёки бенефициарлар билан барқарор иш олиб борилишини ҳар доим ҳам аниқламайди. Шу муносабат билан минтақавий таҳлил ННТлар сонига оид кўрсаткичлардан эҳтиёткорлик билан фойдаланиши ва имкони борича қайси тоифадаги ташкилотлар ҳақида сўз бораётганини аниқлаштириши лозим.

Шунга қарамай, муаллифлар мамлакатлар кесимида сектор ҳақида умумий тасаввур берувчи таққослама жадвални туздилар.

Қозоғистонда секторни тавсифлаш учун рўйхатдан ўтган ННТларнинг умумий мавжудлиги билан махсус ҳисобга олиш воситаларида акс эттирилган ташкилотлар қисмини бир-биридан фарқлаш муҳим аҳамиятга эга. Энг фойдали амалий мезон сифатида Қозоғистон Республикаси Маданият ва ахборот вазирлигининг НПО маълумотлар базаси хизмат қилади. У орқали ташкилотларнинг фаолияти, иш йўналишлари, бошқарув тузилмаси ва молиялаштириш манбалари тўғрисида маълумот тақдим этувчи ташкилотлар қайд этилади. 2024- йил охири ҳолатига кўра, ушбу тизимда акс эттирилган фаол ННТлар сони 17 964 тага етган. Бу Қозоғистонни секторни баҳолаш фақат ташкилотларни рўйхатдан ўтказишга эмас, балки маълумотларни мунтазам тақдим этишга ҳам асосланган мамлакат сифатида кўриб чиқиш имконини беради. Бироқ статистик таснифнинг кенглиги туфайли ижтимоий фойдали ҳиссани баҳолаш ушбу ёндашув қўлланилиши мумкин бўлган ташкилотларни методологик жиҳатдан аниқ ажратиш кўрсатишни қийинлаштиради.

Қирғизистон бундай табақалаштиришнинг фойдали намунасини тақдим этади. Мамлакат тадқиқотида сиёсий ва диний ташкилотлар, уй-жой мулкдорлари ширкатлари ҳамда касба уюшмалари чиқариб ташланганидан сўнг мақсадли гуруҳга 21 399 та ННТ киритилган. 4 548 та ННТ мунтазам статистик ҳисобот тақдим этган. Қўшимча танлаб олишдан кейин эса ҳиссанинг айрим миқдорий кўрсаткичларини баҳолаш мумкин бўлган энг фаол 397 та ташкилотдан иборат гуруҳ шакллантирилган.

Тожикистонда 1 700 та жамоат ташкилоти, 411 та филиал ва ваколатхона рўйхатдан ўтган ҳамда фаолият юритади. Институционал ҳиссани баҳолаш учун 2024- йил бўйича молиявий таҳлил ўтказилган 69 та ташкилотдан иборат гуруҳ маълумотларидан фойдаланилган. Айнан шу гуруҳ

1-жадвал. Марказий Осиё мамлакатларидаги ННТ секторининг таққослама профили, 2024- йил

Мамлакат	Асосий атама	Ҳисоботдаги сектор кўлами	Маълумотларда энг яхши акс этган жиҳатлар	Секторнинг кучли томони	Асосий методологик хатар
Қозғоғистон 	НПО	2024-йил охири ҳолатига кўра 17 964 та фаол НПО	НПО маълумотлар базаси, бандлик, иш ҳақи, давлат ижтимоий буюртмаси, ижтимоий хизматлар кўрсатишда иштирок	Давлат билан расмийлаштирилган ҳамкорлик, НПОларни жалб қилиш механизмларининг ривожланганлиги	Кенг статистик таснифлаш ҳар доим ҳам ижтимоий фойдали ҳисса доирасидан ташқаридаги ташкилотларни аниқ ажратиб кўрсатиш имконини бермайди
Қирғизистон 	ННТ	Мақсадли гуруҳда 21 399 та ННТ; 4 548 таси ҳисобот тақдим этади; энг фаол 397 та ташкилот	Ялпи қўшилган қиймат, ЯИМдаги улуш, бандлик, иш ҳақи, солиқлар, молиявий тушумлар, харидлар	Институционал ҳиссани ўлчаш имконияти минтақада энг юқори даражада	Ҳатто яхши маълумотлар мавжуд бўлган тақдирда ҳам секторнинг мандатга оид, ижтимоий ва узоқ муддатли таъсири сифат жиҳатидан баҳолашни талаб қилади
Тожикистон 	ФЖТ	1 700 та жамоат ташкилоти ва 411 та филиал/ваколатхона; молиявий таҳлил учун 69 та ташкилот маълумотларидан фойдаланилган	Эксперт иштироки, лойиҳавий фаоллик, танланма молиявий таҳлил	Стратегик режалаштириш ва маслаҳатлашувлардаги кучли экспертлик роли	Бутун сектор бўйича статистик манзара тўлиқ эмас, жамоатчиликдаги кўриниши экспертлик аҳамиятидан паст
Туркменистон 	Жамоат ташкилотлари	138 та жамоат ташкилоти	Давлат дастурларида иштирок, лойиҳалар, сифат натижалари, даромад келтирувчи фаолиятнинг айрим кўрсаткичлари	Давлат устувор йўналишлари ва вазифаларни амалий амалга ошириш жараёнларига интеграциялашганлиги	Макроиктисодий статистика маълумотларининг чекланганлиги ва миқдорий маълумотларнинг ўзаро таққосланиши пастлиги
Ўзбекистон 	ННТ	Тахминан 10 мингта ННТ; ишчи массивда бўлинмалар ва ваколатхоналарни ҳисобга олганда 11,6 мингдан ортиқ	ННТ портали орқали рақамли ҳисобга олиш, маъмурий ва молиявий маълумотлар, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш	Институционаллашувнинг кучайиши ва қўллаб-қувватлаш инфратузилмасининг кенгайиши	Амалда фаолият юритаётган ННТларни рўйхатдан ўтган ташкилотларнинг умумий массивидан ажратиш учун қўшимча саъй-ҳаракатлар талаб этилади

нафақат рўйхатдан ўтган ННТлар мавжудлигини, балки реал фаолият белгилари — айланма маблағлар, солиқ тўловлари, лойиҳаларда иштирок этиш ва давлат тузилмалари билан ҳамкорликни ҳам кўриш имконини беради. Шунинг учун минтақавий портретда Тожикистонни рўйхатдан ўтган ННТларнинг бутун массиви бўйича тўлиқ статистик манзара орқали эмас, балки, аввало, фаол экспертлик ва лойиҳавий ташкилотлар орқали кўринадиган мамлакат сифатида тақдим этиш тўғрироқ бўлади.

Туркменистонда сектор нисбатан ихчамроқ шаклда намоён бўлган. Мамлакатда 138 та жамоат ташкилоти рўйхатдан ўтган бўлиб, уларнинг фаолияти давлат дастурларида иштирок этиш, соҳавий вазирликлар ва маҳаллий маъмуриятлар билан ҳамкорлик қилиш, ижтимоий ҳимоя ҳамда эҳтиёжманд гуруҳларни қўллаб-қувватлаш орқали амалга оширилади.

Ўзбекистонда ННТ сектори кенг институционал вакилликка эга бўлиб, расмийлаштирилган рўйхатдан ўтказиш ва рақамли ҳисобга олиш тизимига таянади. Мамлакатда тахминан 10 мингта ННТ фаолият юритади, бўлинмалар ва ваколатхоналарни ҳисобга олганда эса уларнинг сони 11,6 мингдан ортиқ ташкилотни ташкил этади. Ҳисобга олишнинг муҳим элементларидан бири Адлия вазирлигининг ННТ портали бўлиб, у ташкилотларни ва сектор бўйича айрим йиғма кўрсаткичларни қайд этиш имконини беради. Шу билан бирга, амалда фаолият юритаётган ёки энг фаол ННТлар

2-расм. Марказий Осиёда ННТлар фаолиятининг асосий шакллари

тоифаси мавжуд маълумотларда аниқ ажратилмаган. Шу сабабли минтақавий таҳлилда Ўзбекистон йирик рўйхатдан ўтган секторга ва ривожланаётган рақамли ҳисобга олиш инфратузилмасига эга мамлакат сифатида кўриб чиқилади, бироқ фаол ташкилотларни рўйхатдан ўтган ташкилотларнинг умумий массивидан ажратиш учун қўшимча саъй-ҳаракатлар талаб этилади.

3.4. ННТлар фаолиятининг асосий шакллари

Марказий Осиё мамлакатларида ННТлар ривожланиш жараёнларида бир нечта асосий фаолият шакллари орқали иштирок этади.

Мазкур ҳисобот мақсадлари учун ННТларнинг ҳиссаси ривожланиш йўлидаги тўсиқларни янада очиқлаш кўринарли қилиш ва уларни бартараф этиш имкониятини ошириш қобилияти орқали намоён бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Бу эса уларни иқтисодий фаоллик ва инвестициялар учун янада қулай муҳитни шакллантиришнинг муҳим иштирокчисига айлантиради.

Ушбу фаолият шакллари камдан-кам ҳолларда алоҳида мавжуд бўлади. Ногиронлиги бўлган шахслар билан ишлайдиган ташкилот бир вақтнинг ўзида хизматлар кўрсатиши, мутахассисларни ўқитиши, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга тақлифлар тайёрлаши, жамоатчилик кенгашида иштирок этиши ва бенефициарларга давлат дастурларидан фойдаланиш имкониятини олишда ёрдам бериши мумкин.

Маҳаллий ривожланиш соҳасида фаолият юритувчи ННТ ҳамжамиятлар эҳтиёжларини баҳолаши, маҳаллий ҳокимият органларига маслаҳатлашувларни ташкил этишда ёрдам бериши, молиялаштиришни жалб қилиши, инфратузилма лойиҳасини кузатиб бориши ва кейинчалик унинг жамоатчилик мониторингида иштирок этиши мумкин.

Фаолиятнинг бундай комплекс хусусияти ННТларнинг кучли томонларидан бири ҳисобланади. У уларга маъмурий муаммони инсон ёки ҳамжамиятнинг ҳаётини вазияти сифатида кўриш имконини беради. Айнан шу сабабли кейинги бўлимларда ННТларнинг ҳиссаси бир нечта ўлчамлар орқали кўриб чиқилади: иқтисодиётга қўшилган институционал ҳисса, бошқарув сифатига қўшилган ҳисса, иқтисодий ривожланишга қўшилган ҳисса, ижтимоий ҳисса, мавзувий фаолият ва натижаларнинг сифат хусусиятлари.

3.5. Молиялаштириш манбалари ва ресурс базаси

Минтақада ННТларни молиялаштириш турли манбалар ҳисобидан шаклланади (3-расмга қаранг).

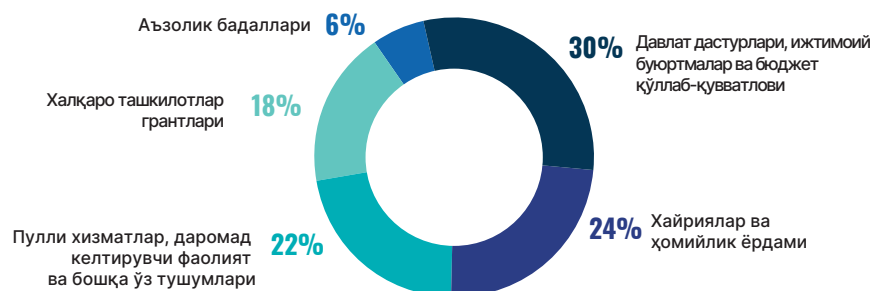
Диаграмма минтақадаги ННТларни молиялаштиришнинг асосий манбалари баҳолашга асосланган тузилмасини акс эттиради. Тақсимот Қирғизистон ва Ўзбекистон бўйича мавжуд миқдорий маълумотлар, Қозоғистон, Тожикистон ва Туркменистонда ННТларни молиялаштиришнинг устун механизмлари ҳақидаги мавжуд маълумотлар, шунингдек, нотижорат сектор даромадларини таснифлаш бўйича халқаро ёндашувлар асосида шакллантирилган. Улушлар минтақа бўйича расмий йиғма статистика ҳисобланмайди. Кўрсатилган манбаларнинг нисбати мамлакатлар ва ташкилотлар турлари бўйича сезиларли даражада фарқ қилади. Айрим ННТлар учун давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизмлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлса, бошқалари учун халқаро грантлар муҳим ҳисобланади; учинчи тоифадаги ташкилотлар учун эса ўзини ўзи молиялаштириш, хайрия маблағлари, ижтимоий тадбиркорлик ва ҳамкорлик лойиҳаларини қамраб олган аралаш модель хосдир.

МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ ННТлар:

РИВОЖЛАНИШГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ, БОШҚАРУВ ВА БАРҚАРОРЛИК 2026 й.

3-расм. Марказий Осиё мамлакатларида ННТларни молиялаштиришнинг асосий манбалари тузилмасининг баҳолашга асосланган кўриниши

Қозоғистон ННТларни давлат ва квазидавлат молиялаштириш механизмларига жалб қилишнинг ривожланган тизимини намоён этади. Бу тизим давлат ижтимоий буюртмаси ва махсус ижтимоий хизматларни ҳам ўз ичига олади. Махсус ижтимоий хизматлар соҳасида 2024-йилда ижтимоий хизматларнинг умумий ҳажми тахминан 45–55 млрд тенге (94–115 млн АҚШ доллари) деб баҳоланган бўлиб, молиялаштиришнинг 60 фоиздан ортиғи бюджет маблағлари ҳисобига амалга оширилган.

Қирғизистонда ННТларнинг ресурс базаси аралаш хусусиятга эга. Секторнинг молиявий тушумлари ҳомийлик ёрдами ва хайрия маблағлари, хорижий техник ёрдам ва грантлар, давлат ва маҳаллий бюджетлар томонидан қўллаб-қувватлаш, аъзолик бадаллари, пуллик хизматлар ҳамда бошқа манбалар ҳисобидан шаклланади. Бундай тузилма ННТлар фаолияти ягона молиялаштириш каналига эмас, балки ташқи, ички, жамоатчилик ва қисман ўз ресурсларининг уйғунлигига таянишини кўрсатади. Бу, айниқса, хизматларнинг бозор шароитида ўзини оқлаши чекланган, аммо ёрдамга бўлган эҳтиёж юқори бўлиб қоладиган ижтимоий жиҳатдан сезгир ва етарлича молиялаштирилмайдиган соҳаларда ишлайдиган ташкилотлар учун муҳим аҳамиятга эга.

Тожикистонда фаол ННТлар кўпроқ лойиҳавий фаолият ва донорлик маблағлари орқали молиялаштирилади.

Туркменистонда ННТларнинг ресурс базаси давлат дастурлари, халқаро лойиҳалар ва айрим ташкилотларнинг даромад келтирувчи фаолияти билан боғлиқ.

Ўзбекистонда ННТлар ресурслари секторнинг пул тушумлари, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, ҳудудий фондлар, грант механизмлари, хайрия маблағлари, аъзолик бадаллари, пуллик хизматлар ва қонунчиликда рухсат этилган хўжалик фаолиятининг уйғунлиги орқали шаклланади.

2024-йил ҳолатига кўра, сектор пул тушумларининг умумий ҳажми 34 350,3 млрд сўми (2,8 млрд АҚШ долларини) ташкил этган. Давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизмлари муҳим ўрин тутати: Олий Мажлис ҳузуридаги Жамоат фонди мавжуд бўлиб, у ННТларга давлат грантлари, субсидиялар ва ижтимоий буюртмалар ажратади. Фуқаролик жамияти институтларини қўллаб-қувватлаш учун сўнгги етти йил давомида давлат бюджетидан 718 млрд сўм (қарийб 60 млн АҚШ доллари) ажратилган. Сўнгги уч йил ичида фуқаролик жамияти институтларини қўллаб-қувватлаш бўйича ҳудудий фондлар ҳисобидан 83 млрд сўм (қарийб 7 млн АҚШ доллари) миқдоридаги маблағларга 1 600 та лойиҳа амалга оширилган. Бундан ташқари, Ногиронлар жамияти, Карлар жамияти, Кўзи ожизлар жамияти, Ногиронлар ассоциацияси ва улар тизимидаги қарийб 500 та ташкилот тўлиқ давлат қамровига олинган.

ХУЛОСА

ННТ секторининг минтақавий портрети Марказий Осиё мамлакатларида ижтимоий-иқтисодий ривожланишда иштирок этувчи ташкилотларнинг турлича бўлишига қарамай, аҳамиятли сектор шаклланганини кўрсатади. ННТлар манзилли ёндашув, ишонч, экспертиза, эҳтиёжманд гуруҳлар билан ўзаро ҳамкорлик ва инсонлар эҳтиёжларини давлат, донорлар, бизнес ҳамда маҳаллий ҳамжамиятлар имкониятлари билан боғлаш қобилияти талаб этиладиган соҳаларда фаолият юритади. Кейинги таҳлил учун секторнинг учта хусусиятини ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга. Биринчидан, рўйхатдан ўтган ташкилотлар сони ҳар доим ҳам амалдаги фаолият кўламини акс эттирмайди. Иккинчидан, ННТлар кўпинча бир неча функцияни бирлаштиради: хизматлар кўрсатиш, ҳуқуқларни ҳимоя қилиш, экспертиза, қарорлар қабул қилиш жараёнларида иштирок этиш ва ҳамжамиятлар билан ишлаш. Учинчидан, турли мамлакатларда ННТлар ҳиссаси турли каналлар орқали ҳисобга олинади — статистика, давлат дастурлари, ижтимоий хизматлар, эксперт иштироки, жамоатчилик мониторинги, маҳаллий ташаббуслар ва бенефициарларни тўғридан-тўғри қўллаб-қувватлаш орқали.